

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

Завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

«01» лютого 2023 р.

УДК 316.624-053.6:316.36](477)

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТРУКТУРНИХ ПАРАМЕТРІВ СІМ'Ї
З ПРОЯВАМИ ДЕВІАЦІЙ У ПІДЛІТКІВ**

Кваліфікаційна робота магістра
за освітньо-професійною програмою
«Сімейна психологія з основами психотерапії»
другого (магістерського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка 667мз групи

Рибалка Світлана Геннадіївна

Науковий керівник:

к.психол.н., доцент

Кучманіч Ірина Миколаївна

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кафедра психології

Освітній рівень – магістр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » лютого 2023 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ МАГІСТРА

Студентці **Рибалці Світлані Геннадіївни**.

Тема роботи: «Взаємозв'язок структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків» затверджена наказом Чорноморського національного університету імені Петра Могили № 188 від 21 жовтня 2022 року та № 202 від «04» листопада 2022 року.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків.

Завдання дослідження:

- 1) Проаналізувати існуючі психологічні розвідки щодо природи девіантної поведінки у підлітків.
- 2) Охарактеризувати особливості впливу сім'ї на девіантну поведінку підлітків.
- 3) Емпірично дослідити особливості взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї та девіантної поведінки у підлітків.

4) Розробити, обґрунтувати та провести психологічну програму щодо профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Кучманіч Ірина Миколаївна, к.психол.н., доцент	21 вересня 2022 року _____	20 січня 2023 року _____

1. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи магістра (КМР)	Строк виконання етапів роботи
1.	Погодження керівником змісту КМР.	21.09.2022 р.
2.	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження.	09.10.2022 р.
3.	Робота над підготовкою тексту КМР.	
3.1.	Розділ 1. Теоретичні засади дослідження взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків.	20.10.2022 р.
3.2.	Розділ 2. Експериментальне дослідження структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків.	25.11.2022 р.
3.3.	Розділ 3. Особливості психологічної роботи щодо профілактики та корекції девіантної поведінки у підлітковому віці	08.12.2022 р.
4.	Висновки.	15.12.2022 р.
5.	Захист КМР на кафедрі (попередній захист).	23.01.2023 р.
6.	Захист КМР перед Екзаменаційною комісією.	23.02.2023 р.

Студентка

(підпис)

Світлана РИБАЛКА

Науковий керівник

(підпис)

Ірина КУЧМАНИЧ

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТРУКТУРНИХ ПАРАМЕТРІВ СІМ'Ї З ПРОЯВАМИ ДЕВІАЦІЙ У ПІДЛІТКІВ	8
1.1. Феномен девіації у підлітків: причини виникнення, сутність, ознаки та форми прояву	8
1.2. Психологічні особливості структурних параметрів сім'ї.....	15
1.2.1. Характеристика та специфіка сімейних ролей.....	15
1.2.2. Феномен сімейних меж у психології	18
1.2.3. Особливості емоційного зв'язку в сімейній системі.....	23
1.3. Вплив сімейних взаємостосунків на виникнення девіації у підлітковому віці	27
Висновки до першого розділу	35
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ ПАРАМЕТРІВ СІМ'Ї З ПРОЯВАМИ ДЕВІАЦІЙ У ПІДЛІТКІВ	37
2.1. Дослідження проявів девіації у підлітковому віці.....	37
2.2. Аналіз структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків.....	48
2.3. Обговорення результатів дослідження взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків	61
Висновки до другого розділу	68
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	70
3.1. Теоретико-методологічні засади формувального експерименту.....	70
3.2. Психологічна програма «Корекція девіантної поведінки у підлітковому віці»	72

3.3. Психологічні рекомендації та напрями роботи щодо профілактики девіантної поведінки у підлітковому віці	80
Висновки до третього розділу	87
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	100

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний період суспільного розвитку України характеризується змінами, що охоплюють усі сфери людського буття. У процесі зміни переконань і менталітету людини, девальвації суспільних цінностей і норм діти часто опиняються в найважчій ситуації через відсутність системи формування власних стійких моральних переконань і ціннісних орієнтацій. Найгостріше ситуацію сприймають підлітки, оскільки саме цей період онтогенезу людини є перехідним з дитинства у дорослий вік. Саме тому брак чітких моральних орієнтирів щодо різних сфер життя й людських стосунків загалом створює хаос та спричинює певні відхилення поведінки підлітка. У цьому віці спостерігаються досить виражені симптоми негативних відхилень у поведінці, які за відсутності належної корекції поступово переходять у девіантну поведінку, тому проблема девіантної поведінки набуває особливої актуальності. Особливе занепокоєння викликає той факт, що спостерігається збільшення проявів девіантності серед загалом законослухняних підлітків і молоді. З огляду на це дуже актуальним стає подолання проблеми аномальної поведінки на ранніх стадіях її прояву, особливо у дітей підліткового віку. Актуальність проблеми обумовлена ще й тим, що прояви девіантності перешкоджають подальшій соціалізації особистості неповнолітнього, його успішній інтеграції в систему соціальних зв'язків і відносин, розвитку громадянської самосвідомості тощо.

У сучасній психологічній літературі існує значна кількість розвідок, присвячених феномену девіації. Так, над проблемою виявлення причин девіантної поведінки та впливу сімейних взаємостосунків на виникнення девіації у підлітковому віці працювали Г. Бочкарьова, Р. Байярд, О. Бондарчук, М. Ванстон, В. Грінфілд, Е. Дюркгейм, С. Зінченко, І. Кучманич, Н. Максимова, В. Менделевич, С. Минухін, Т. Мофіт, Р. Мертон, В. Сатір, В. Тюріна, З. Фіцула, Ч. Фішман, Д. Шумейкер та ін.

Методологічні аспекти проблеми корекційної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, містяться у працях О. Антонової-Турченко, О. Єгорової, С. Зінченко, А. Макаренка, А. Максимової, Г. Міньковського, В. Оржеховської, В. Сухомлинського.

Особлива увага в наукових дослідженнях приділяється проблемі попередження та подолання відхилень у поведінці (Б. Алмазов, В. Афанасьєва, А. Басс-Даркі, Т. Больбот, К. Леонгард, А. Лобанова, Н. Максимова, В. Менделевич, Р. Мертон, Р. Овчарова, С. Розенцвейг, Е. Сазерленд, Д. Тейлор, В. Томпсон, Л. Філонова, К. Яхін та ін.).

Результати сучасних досліджень засвідчують, що на формування девіантної поведінки впливає сукупність факторів, як-от: обмежена духовна культура, нецікаве та некорисне дозвілля, нудьга, відсутність гідних занять, низькі соціальні навички, невміння конструктивно спілкуватися з іншими дітьми, емоційна незрілість тощо. Втім визначальним фактором є найближче оточення підлітка – сім'я.

Сім'я – це різновікова група, де підлітки набувають досвіду спілкування та взаємодії з людьми різних поколінь та статі. Батьківське ставлення впливає на всі сторони характеру підлітка, становлення його як особистості. Характер взаємини у системі «батьки-дитина» залежить від багатьох факторів. По-перше, ці стосунки зумовлені особистісними особливостями підлітків, що склалися до цього часу. По-друге, психологічна атмосфера сім'ї залежить від соціально-психологічних якостей батьків, способу сімейного виховання. По-третє, не можна не враховувати власну діяльність підлітка, який є не тільки продуктом виховання, а й зрілим учасником сімейних стосунків, формуючи власну поведінку.

Крім зазначеного, істотним фактором у розвитку стосунків між батьками та підлітками є психологічні особливості самих батьків та процес виховання. Варто наголосити, що здебільшого батьки підлітків виховувалися в соціалістичних умовах, через що їхні освітні вимоги несуть в собі цінності, які вони засвоїли в минулому. У той же час повсякденне життя, в якому вже

домінують інші моральні та правові регулятори, вимагає від підлітків засвоєння нових цінностей і установок, які дозволяють їм більш ефективно адаптуватися до мінливих соціально-економічних умов. У результаті система цінностей виховання підростаючого покоління фрагментується, що призводить до формування девіантної поведінки.

Вивчення впливу сімейного виховання на формування у підлітків девіантної поведінки зафіксовано у працях Ю.П. Азарова, Ю.Є. Альошиної, А.І. Антонова, К.Є. Даниліна, Д.П. Дербенєва, М.Г. Ярошевського та ін. Однак поза межами уваги науковців залишається вивчення питання впливу різних аспектів функціонування сім'ї на розвиток підлітка, зокрема на формування певних девіацій у його поведінці.

Відповідно до цього виникає необхідність та актуальність дослідження: «Взаємозв'язок структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків.

Відповідно до мети можна висунути наступні **завдання дослідження**:

- 1) Проаналізувати існуючі психологічні розвідки щодо природи девіантної поведінки у підлітків.
- 2) Охарактеризувати особливості впливу сім'ї на девіантну поведінку підлітків.
- 3) Емпірично дослідити особливості взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї та девіантної поведінки у підлітків.
- 4) Розробити, обґрунтувати та провести психологічну програму щодо профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків.

Предметом дослідження виступають психологічні особливості взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків.

Методи дослідження. Під час виконання дослідження використовувалися наступні групи методів: *теоретичні методи* (теоретико-

методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень), *експериментальні методи* (спостереження, бесіда, констатувальний та формувальний експерименти); *математико-статистичні методи* (кореляційний аналіз К. Пірсона, оцінка розбіжності експериментальних даних за допомогою t-критерію Стьюдента) за допомогою програм Excel та SPSS 17.0. Під час проведення експериментального дослідження використовувалися наступні *психологічні методика*: методика «Шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) за Д.Х. Олсоном, методика «Сімейна соціограма» (Є.Г. Ейдемільер), методика «Схильність до залежної поведінки» (В.Д. Менделевич), методика «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк) та методика «Шкала тривожності» (Дж. Тейлор).

Експериментальною базою дослідження виступав Миколаївський фаховий коледж економіки та харчових технологій. В дослідженні приймали участь 30 респондентів, серед яких особи віком від 16-18 років.

Теоретична та практична значущість дослідження. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в системі професійної підготовки майбутніх психологів під час проведення виробничої практики та для розробки робочих програм та навчально-методичної літератури з дисциплін «Загальна психологія», «Вікова психологія», «Сімейна психологія», «Кризова психологія» та «Психологія розвитку особистості».

Розроблені рекомендації відповідно зазначеної теми роботи стануть у нагоді спеціалістам психологічних служб, медичних закладів і можуть бути впроваджені при консультативній і психокорекційній роботі з проблематикою особливостей взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на Ольвійському форумі – 2022 I Всеукраїнській науково-практичній конференції: «Тенденції розвитку сімейної психології в умовах війни та невизначеності: виклики, рішення,

перспективи» та на XI Міжнародній науково-практичній конференції «Modern research in world science».

Публікації.

Рибалка С. Г. Етичні принципи роботи психолога з проявами девіацій у підлітків / С. Рибалка // Ольвійський форум - 2022: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі. – Миколаїв: Вид-во Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2022.

Рибалка С.Г. Вплив сімейних взаємовідносин на виникнення девіацій у підлітковому віці / С. Рибалка // «Modern research in world science». - Львів: Вид-во: Науково-видавничий центр «Sci-conf.com.ua», 2023.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної магістерської роботи становить 150 сторінок, основний зміст викладено на 91 сторінці. Робота містить 7 таблиць, 14 рисунків та 8 додатків. Список використаних джерел складає 100 праць українських та зарубіжних авторів, із них 33 – англійські.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТРУКТУРНИХ ПАРАМЕТРІВ СІМ'Ї З ПРОЯВАМИ ДЕВІАЦІЙ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Феномен девіації у підлітків: причини виникнення, сутність, ознаки та форми прояву

У літературі часто зустрічається поняття «важка» молодь або молодь, яка відхиляється від загальноприйнятих норм. Оцінка будь-якої поведінки означає порівняння її з нормою. Поведінка, яка відхиляється від норми, називається «девіантною», і, згідно з дослідженнями з цього питання, виникає унаслідок впливу певних соціальних умов життя.

Перш ніж розглядати основні причини такої поведінки, важливо уточнити визначення поняття «девіантність». Згідно з визначенням В.І. Курбатова, девіантність розуміється, як «певний спосіб поведінки, мислення і дій людини, який не відповідає нормам і цінностям конкретного суспільства» [94, с. 58]. Таким чином, девіантність є відхиленням від загальноприйнятих норм.

Відповідно до праць В.Д. Менделевича, «девіантна поведінка поділяється на декілька типів відповідно до того, як люди взаємодіють із дійсністю та порушують певні соціальні норми: погана поведінка, адиктивна поведінка, патологічна поведінка, психопатична поведінка та поведінка, заснована на трансгресії цінності компетентності» [4].

Існує багато теорій, які пояснюють аномальну поведінку. Біологічні теорії вважаються першими спробами пояснити аномальну поведінку. Італійський лікар Ч. Ламброзо запропонував теорію про генетичні передумови відхилення. Він ввів поняття «кримінальний тип», який є результатом виродження людини на ранніх стадіях розвитку. Він також припустив, що ці люди мали унікальні риси, такі як виступаючі щелепи та знижена чутливість до болю.

Ч. Ламброзо погоджується з тим, що на розвиток девіантної поведінки впливають соціальні чинники, але він також вважає, що більшість злочинців є розбещеними та розумово неповноцінними людьми. Відповідно до його теорії, саме недорозвиненість заважає цим людям адаптуватися до соціальних норм [98].

Такої ж думки був американський лікар і психолог В. Шелдон, він вважає, що «люди з певною статуєю схильні до відхилень і засуджуються суспільством» [78]. Він виділив три основних типи людей із певною статуєю: мезоморф (м'язистий), екторморф (худий) і ендоморф (круглий). За Шелдоном, це остракодовий тип, що характеризується підвищеною активністю та фізичною силою, схильний до злочинної поведінки [78].

Соціолог Е. Дюркгейм був піонером соціологічної теорії причин девіації. Він розробив концепцію аномії – масового відхилення від існуючих у суспільстві норм, що є основною причиною девіації. На його думку, «аномія – це соціальний стан, що характеризується розпадом систем цінностей, викликаних кризою суспільства в цілому та його соціальних інститутів, суперечністю між задекларованими цілями та неспроможністю більшості їх досягти» [86].

Е. Дюркгейм вважає, що «суспільство має таку систему правил і окремим особам важко її контролювати» [86]. Через зміни, які відбуваються в суспільстві, людина втрачає відчуття стабільності та надійності попередньої моделі поведінки. Попередні норми більше не актуальні, з'являються нові норми, які все ще надто розпливчасті, щоб керувати поведінкою. У такому середовищі одні люди адаптуються, а інші стають девіантними.

Причинами ненормальної поведінки можуть бути соціально-економічні, техногенні та природні зміни. Вони загострюють соціальну нерівність, завдають шрамів і дестабілізують поведінку людей, що стає об'єктивними причинами появи власне – девіацій.

Бачення девіантної поведінки Е. Дюркгейма допомагає відвернути увагу вчених від пояснень, заснованих на особистих і соціальних факторах. Поняття аномії було розроблено в працях американського соціолога Р. Мертонна [6].

На думку Р. Мертонна, причиною девіантності є конфлікт між цілями, запропонованими суспільством, і способами їх досягнення, які схвалює суспільство. У сучасному суспільстві багатство і успіх вважаються головними цілями. Але суспільство не забезпечує всіх законних засобів для досягнення цих цілей. Мертон перераховує п'ять відповідей на дилему ціль-засіб, чотири з яких представляють аномальну адаптацію до умов аномії [78]:

- інновація передбачає узгодження з соціальними цілями та заперечення загальноприйнятих способів досягнення цих цілей. До «новаторів» відносять вимагачів, повій, шантажистів, наркаторговців, шахраїв;

- ритуалізм заперечує цілі цього суспільства і абсурдно перебільшує важливість засобів досягнення цих цілей;

- відсторонення (або ескапізм), що виявляється як відмова від соціально схвалюваних цілей і шляхів їх досягнення. Це індивіди, які живуть у суспільстві, але не належать до нього;

- бунтарство заперечує цілі і методи, але прагне замінити їх новими. Ці люди відриваються від свого соціального середовища та приєднуються до нових груп з новою ідеологією.

Тому Мертон не вважає упередження продуктом повністю негативного ставлення до соціальних норм. Мертон вважав, що «слухняність – це єдине, що не є девіантним – пасивне пристосування до існуючого порядку речей» [85].

Е. Сазерленд використав висновки чиказького соціолога для розробки реляційної теорії відмінностей. Відповідно до цієї теорії індивіди стають злочинцями, взаємодіючи з носіями кримінальних норм. Тобто девіантність не просто імітується, поведінка засвоюється. Крім того, чим раніше, чим інтенсивніше та довше експозиції неповнолітній починає вступати у злочинне суспільство, тим вище ймовірність його девіантної поведінки [13].

С.М. Зінченко вважає, що в основі формування девіантної поведінки лежить взаємодія біологічних і середовищних факторів [89]: біологічних (генетичних, психофізіологічних, фізіологічних), психологічних, соціально-педагогічних, морально-етичних.

Девіантність має різні прояви, і С.М. Зінченко розрізняє їх так: агресія, аутоагресія, зловживання психоактивними речовинами, неупорядкована харчова поведінка, аномальна сексуальна поведінка, садистська поведінка, азартні ігри, комп'ютерні ігри, інтернет-залежність тощо. Серед категорій Інтернет-залежності Грінфілд виокремив [83]: Інтернет-залежність для сексуального задоволення, соціальну залежність, залежність від азартних ігор і так звану «безпритульну» залежність.

В основі формування девіантної поведінки лежить взаємодія біологічних і екологічних факторів (Рис. 1.1.). Біологічні фактори ризику:

- генетичний ризик – можливість генетичної передачі аномальної поведінки, тобто передачі ознак конституціонального типу, не доведена;
- гормональні фактори – наприклад, андрогени в статевих залозах хлопчиків-підлітків пов'язані з агресивною і деструктивною поведінкою;
- нейрохімічні фактори – зміни норадренергічної та дофамінової нейромедіаторних систем, які «відповідають» за поведінку на цьому рівні;
- нейрофізіологічна реактивність – зниження реактивності вегетативної нервової системи при аномальній поведінці.

Соціальні фактори ризику:

- сімейні фактори – психічні захворювання батьків, алкоголізм, вживання наркотиків; хронічні серйозні проблеми в стосунках між батьками, жорстоке поводження та нехтування; імпульсивні та агресивні моделі поведінки в сім'ї;
- вплив малої референтної групи, особливо на форми асоціальної поведінки;
- економічні питання, питання зайнятості тощо.

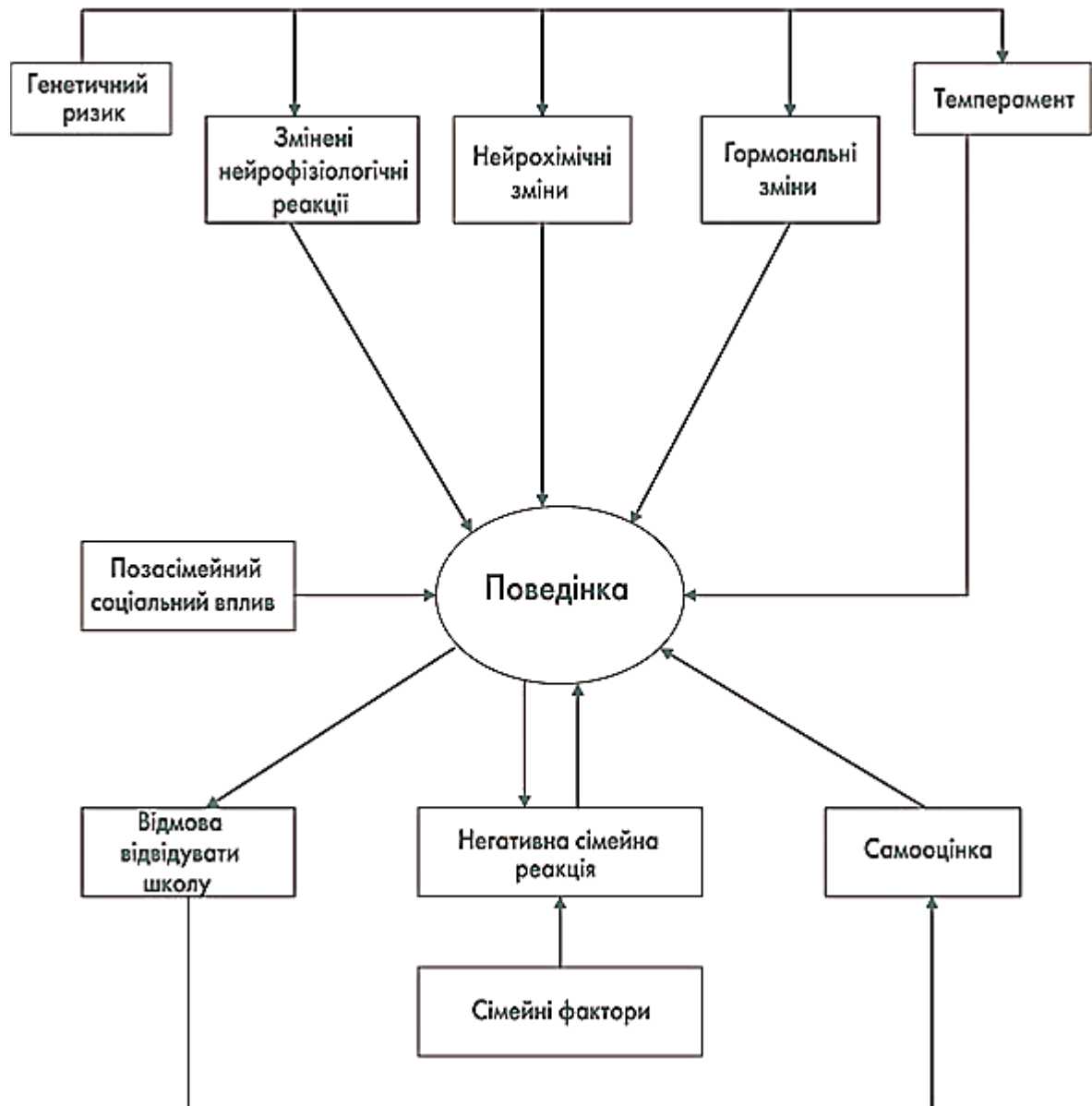

Рис. 1.1. Модель розвитку девіантної поведінки (за Б. Херпертц-Дальманн)

Але, як засвідчили численні дослідження, наявність перерахованих факторів не є долею, тобто не обов'язково призводить до формування девіантності. Так, у підлітковому віці можуть існувати позитивні способи розвитку, щоб відійти від попередніх відхилень. Це може бути пов'язано з позитивним впливом важливих для підлітка людей, соціальними змінами, вибором позитивних партнерських стосунків, високим рівнем IQ, здатністю залишатися в одній команді протягом тривалого часу (у сім'ї, у школі, на роботі

тощо). Все це становить так званий «захисний» фактор, що перешкоджає поглибленню девіантності та її фіксації.

У профілактичній психології ознаки девіантної поведінки визначаються як:

- повторні та тривалі порушення будь-якої норми даного суспільства на той час, але також найважливішої норми;
- поведінка є результатом не кризової, нестандартної ситуації, а загальної спрямованості особистості;
- сама поведінка супроводжується різними проявами несумісності з суспільством, викликає негативну оцінку з боку оточуючих;
- поведінка не прирівнюється до психічного захворювання чи патологічного стану, хоча в окремих випадках може мати патологічну форму (алкоголізм, наркоманія тощо);
- результатом поведінки є реальна шкода особі або іншим [93].

Девіантність є агресивною, і агресія може бути спрямована як проти інших, так і проти самого себе.

Девіантність людини, як правило, пов'язана з її важким дитинством, яке може бути викликано:

- не сформованістю особистісної структури, низьким рівнем моральних цінностей і соціально прийнятних навичок поведінки (в даному випадку йдеться про батьківську занедбаність);
- особливостями розвитку вищої нервової діяльності (виразність, емоційна нестійкість, імпульсивність тощо);
- виховним впливом некомпетентності батьків (стосовно неправильного або ситуативного ускладненого виховання);
- особистісними функціональними новоутвореннями (недостатній рівень самооцінки та домагання, що призводять до появи значущих бар'єрів, пов'язаних з одним із батьків, недостатній вплив тощо, тобто труднощі у вихованні).

Загалом, психологічні прояви аномальної особистості включають наступне [93]:

- психічні проблеми, особливо втрата або втрата сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, що перешкоджає самореалізації духовного потенціалу тощо;
- деформація ціннісно-мотиваційної сфери – несформованість або знижені моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання упереджених цінностей, ситуативна егоцентрична спрямованість, фрустрація вищих потреб, внутрішній конфлікт, неефективність механізмів психологічного захисту;
- проблеми саморегуляції – недостатній рівень самооцінки та домагань, недостатні рефлексивні навички, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;
- спотворення в когнітивній сфері – стереотипи, жорстке мислення, неадекватні настанови, обмежені знання, наявність забобонів;
- негативний життєвий досвід – шкідливі звички, травми, досвід насильства, соціальна некомпетентність тощо.

За типом норми в порівнянні з ознакою поведінки та її негативними наслідками можна виділити наступні типи девіантності:

- антигромадська (протиправна та злочинна) поведінка;
- антисоціальна (аморальна) поведінка;
- саморуйнівна поведінка тощо.

Отже, девіантом людина не народжується, а може стати поступово. Психологічні труднощі, емоційні розлади та розлади поведінки характерні для більшості дітей. Це невід'ємна частина їх особистого розвитку. У підлітків з аномальною поведінкою спостерігаються порушення емоційно-вольової сфери. Для них характерні неврівноваженість, дратівливість, імпульсивність, часта зміна настрою, емоційна нестійкість. Така нестійкість характеру може позначатися на взаєминах класного колективу з однолітками і дорослими, в результаті чого виникають часті конфлікти.

1.2. Психологічні особливості структурних параметрів сім'ї

1.2.1. Характеристика та специфіка сімейних ролей

Сім'ї як соціальний інститут має певну структуру. Основним параметром рольової структури сім'ї є характер лідерства, який визначає характер влади і підпорядкування, ієрархічну структуру сім'ї, розподіл ролей відповідно до завдань.

Роль – це затверджений нормою зразок поведінки, який очікується від людини для зайняття певного соціального статусу і статусу в міжособистісних стосунках. Зміст і виконання ролей обмежені нормами, тобто правилами, сформульованими і прийнятими групою, і правилами, яких необхідно дотримуватися для здійснення спільної діяльності групи. Існують правила та рекомендації щодо прийняття ролей та їх виконання. Контролюють виконання зовнішніх і внутрішніх ролей приписи. Призначення сімейної рольової структури покликане забезпечити збалансованість сімейної діяльності.

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона часто об'єднує не тільки подружжя, а й їхніх дітей та інших родичів і близьких. Крім того, сім'я, як соціальна клітина суспільства, дуже близька до «примітивної» моделі всього суспільства, в якому вона функціонує. Рольова структура сім'ї існує для того, щоб кожен член сім'ї виконував певні ролі. Ця структура характеризує систему взаємодій і стосунків між членами сім'ї, яка відповідає традиціям і звичаям, що існують у суспільстві в цілому, а також закладена в особистому досвіді членів сім'ї.

Рольові очікування в сім'ї виводяться з моделей розподілу ролей у сім'ї – традиційних, контртрадиційних, егалітарних – які диференційовані з урахуванням відмінностей у гендерних ролях. Щоб сімейне життя було успішним, важлива узгодженість уявлень про рольову поведінку подружжя і рольові очікування в контексті прийнятих моделей, а також гнучкість самих моделей, їх здатність задовольняти практичні потреби сімейного життя.

Важливість того чи іншого сімейного зразка для наслідування залежить від співвіднесення їх рольових взаємодій, ідеалів, очікувань, шлюбно-сімейних потреб.

У сучасних сімейних умовах суперечливість сімейних ролей і вузькі межі рольової реалізації призводять до незадоволеності потреб членів сім'ї, що є причиною рольових перевантажень і рольових конфліктів (особливо рольових між членами сім'ї). Розпливчате розуміння подружжям сімейних ролей, невизначеність рольових очікувань, невідповідність між рольовими очікуваннями подружжя та рольовими вимогами, високі рольові очікування щодо подружжя та низька оцінка рольової поведінки є причинами сімейного незадоволення. Роль подружжя вимагає і тому є причиною сімейних конфліктів.

Трансформація сімейно-рольових відносин є дуже важливим аспектом реконструкції сучасних шлюбно-сімейних відносин. І.В. Гребенников, Є.Г. Ейдемільер та С.В. Ковальов стверджують, що сучасна сім'я є об'єктом інтересу в різних галузях науки. Багато проблем, які виникають у сім'ї, лежать на перетині психосоціальних і соціологічних аспектів вивчення сім'ї. Однією з проблем сімейного життя є розподіл сімейних ролей.

У вітчизняній літературі концепція сімейних ролей базується на уявленнях вітчизняних письменників про соціальні ролі [81]. Так, О. Бондарчук стверджує, що «соціальні ролі – це моделі поведінки, об'єктивно зумовлені соціальним статусом індивіда в об'єктивній чи міжособистісній системі» [81]. Загалом дослідники вважають, що соціальні ролі подружніх партнерів формуються в процесі сімейного життя і залежать від багатьох факторів: життєвих норм сім'ї, способу життя, матеріальної та моральної взаємопідтримки [76].

А.Б. Добровіч та Е. Ед Міллер звертають увагу на певні характеристики сім'ї, які впливають на вибір соціальної ролі [85], такі як: суворі нормативні установки у сімейних стосунках, чітко виражена неоднорідність складу сім'ї, замкнутість сімейних груп, значення емоційних сімейних стосунків. Що

стосується сімейної ролі подружнього партнера, то слід враховувати погляди, що склалися в суспільстві за гендерною ознакою, і спиратися на праці Ю. Альошиної, О. Бондарчука, В. Сатир, В. Целуйка тобто [71].

Соціальні ролі дуже специфічні і залежать від особистісних характеристик, схильностей і здібностей конкретної людини. Роль, яку кожен член сім'ї відіграє в сім'ї, повинна відповідати його здібностям і можливостям. Нав'язування людині незвичної ролі може призвести до серйозних особистих і сімейних порушень.

А.Б. Добровіч вважає, що подружні стосунки базуються на зразках, які людина засвоює у власній родині в дитинстві. Стосунки між чоловіком і дружиною можуть відповідати одному з чотирьох модусів: «батько-донька», «мати-син», «брат-сестра», «приятель-приятелька» [84].

І.В. Гребенникова пропонує три типи розподілу ролей у сім'ї [81]: централізований, автономний і демократичний. В. Сатир описує типи подружніх партнерів, які виконують ту чи іншу соціальну роль у сім'ї відповідно до розподілу сімейних ролей, а саме [17]: рівноправні, романтичні, батько-дитина, дитячі, раціональні, товариські та незалежні партнери.

С.В. Ковальов наголошував, що «на більш чіткій класифікації соціальних ролей подружжя в сім'ї за найважливішими функціями сім'ї, стверджуючи, що функціонально-рольова сумісність подружжя є основою стабільності і добра» [81]. У перелік цих ролей він включає такі ролі: добувач, господар (господарка), сексуальний партнер, опікун, вихователь, порадник, друг, сімейний психотерапевт.

Отже, за результатами аналізу наукових даних можна зробити висновок, що соціальна роль – це модель поведінки, яка об'єктивно зумовлена соціальним статусом індивіда в системі міжособистісних відносин. Соціальні ролі подружніх партнерів формуються в процесі сімейного життя і залежать від різноманітних факторів і способів життя, а спосіб життя кожної сім'ї, духовна і матеріальна взаємодопомога сприяють виникненню девіацій статевого дозрівання.

1.2.2. Феномен сімейних меж у психології

Члени сім'ї поведуться по-різному в залежності один від одного і від зовнішнього середовища. Правила взаємодії встановлюють зовнішні та внутрішні межі родини. Д. Джексон визначав правила, що стійко використовуються способи поведінки, характерні для різних контекстів.

Наприклад, взаємодія між батьками відрізняється від їхньої взаємодії з дітьми. Правила можуть бути соціально чи культурно зумовленими або унікальними для конкретної сім'ї. Культурні закони сімейного життя добре відомі, наприклад, близькість батьків не повинна відбуватися на очах у дітей, вони несуть відповідальність за своїх дітей до досягнення ними повноліття. Унікальні правила відомі лише членам сім'ї. Ці правила регулюють усі сторони сімейного життя, включаючи наслідки їх виконання або невиконання.

Гучні правила створюються відкрито, їх можна обговорювати, дискутувати, змінювати. Деякі положення не оголошуються публічно, звісно, всі знають: «Немає теми алкоголізму матері», «Якщо є проблема, краще поговорити з мамою». Негласні правила також регулюють відносини, але не обговорюються відкрито. Якщо згадати, вони можуть навіть бути відкинутими найвірнішими членами родини [68].

Кордони – це правила, які визначають особливості взаємодії між членами сім'ї та із зовнішнім світом. Термін «кордон» використовується для опису взаємодії та зв'язку між сім'єю та соціальним середовищем – зовнішні кордони та різні підсистеми (індивіди, корони, тріади) усередині сім'ї – внутрішні кордони сім'ї.

Системні терапевти приділяють особливу увагу характеристикам кордонів між підсистемами, тому що їх стан значною мірою відображає ступінь функціонування сім'ї.

Гнучкість кордонів відображає здатність сім'ї адаптуватися до змін внутрішнього та зовнішнього середовища. Сімейна структура повинна бути достатньо стабільною, щоб забезпечити постійність, і досить гнучкою, щоб

адаптуватися до змін. У моделі функціонування сім'ї Р. Біверса зазначає, про «здатність сім'ї гнучко реагувати та адаптуватися до мінливих умов, що визначається - як сімейний потенціал» [34].

З точки зору того, як працює сімейна система, не можна сказати, що одна структура «здорова» (чи правильна), а інша погана (неправильна). Кожен тип пристосований до певних життєвих ситуацій і погано пристосований до інших. Передбачуваність і стабільність жорсткої системи має зворотний бік: ситуація, що вимагає реорганізації та може викликати сильну тривогу серед членів такої сім'ї. Досвід дотримання встановлених правил – це надійність, впевненість у тому, що відбувається, у власних силах, а порушення правил супроводжується важким почуттям сорому, провини, страху осуду чи покарання.

Хаотичні структури пристосовуються до ситуацій, які вимагають змін, при цьому відсутність стабільних правил і норм, їх неоднозначність і постійна мінливість призводять до неможливості передбачити майбутні події. Багато дітей і підлітків з поганою поведінкою ростуть у хаотичних сім'ях. Ситуації дотримання правил складні для представників хаотичних сімейних структур, вони можуть викликати гнів, почуття заляканості, призвести до публічних протестів або негативних зривів, таких як запізнення до школи, забування важливих речей, невідповідність тощо.

Проникнення означає здатність членів сім'ї долати зовнішні та внутрішні кордони для обміну інформацією, досвідом і діями. За цією ознакою всі сім'ї також можна розмістити в континуумі – від сімей з непроникними межами до розмитих, дифузних.

Властивості проникності зовнішніх і внутрішніх меж часто співвідносяться компенсуючим чином: високопроникна внутрішня межа компенсується більш закритою зовнішньою межею, і навпаки. Ця закономірність відображає різні способи (шляхи), якими сім'ї адаптуються до навколишнього соціального середовища. У разі високої дифузійної проникності внутрішніх кордонів немає помітної різниці між окремими членами родини та їх підсистемами.

М. Боуен назвав таку сімейну структуру «недиференційованою Яего-масою», а С. Мінухін назвав її «заплутаним клубком», що відображає зв'язок членів сім'ї, які жертвують індивідуальністю, зберігаючи інтимність (Рис. 1.2.).

Поширення внутрішніх кордонів проявляється на різних рівнях організації сімейного життя. На рівні фізичного простору можна побачити, що члени сім'ї природно вільно, часто без дозволу, користуються речами та об'єктами один одного та входять на територію один одного в будь-який час, а їх межі фактично не позначені. емоційне спілкування, сім'я. На рівні емоційного обміну для сім'ї характерний феномен «емоційного зараження», коли стан одного члена сім'ї – тривога, гнів, радість, спокій – автоматично передається іншим, дозволяючи їм переживати власні почуття.

На рівні обміну інформацією в розрізнених сім'ях прийнято ділитися один з одним усім, що відбувається в житті, і нічого не приховувати. Тривога спричинена розлукою, відторгненням або загрозою залишитися на самоті. Зовнішні межі недиференційованої структури зазвичай не дуже проникні: її важко покинути, важко в неї увійти, а доступ до зовнішніх ресурсів обмежений або вибірковий.

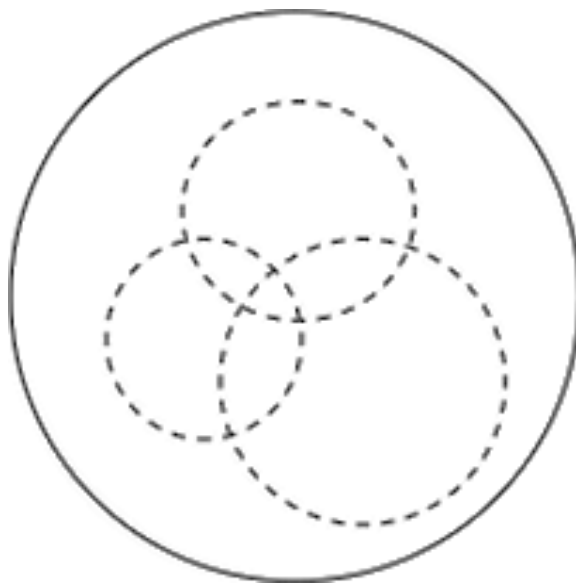

Рис. 1.2. Дифузія внутрішніх кордонів часто компенсується слабкою проникністю зовнішніх

Розпорошені внутрішні кордони часто компенсуються низько проникними зовнішніми кордонами (сім'ями-фортецями), які виконують захисні функції, захищаючи сім'ї від небезпечної інформації, «небажаних» контактів і допомагаючи захистити сімейну ідентичність. Такі сім'ї ведуть більш замкнутий спосіб життя, обмежене поза сімейне спілкування та перевагу сімейним інтересам, зовнішній світ може сприйматися як ворожий чи чужий. Виконуючи зрозумілу захисну функцію, непроникність зовнішніх кордонів ускладнює встановлення додаткових родинних зв'язків і доступ до поза сімейних ресурсів, що стає проблемою на певних етапах життєвого циклу особистості (наприклад, юність, рання дорослість).

Поширення зовнішніх кордонів призводить до того, що сімейне життя стає вразливим до втручання з боку інших, починаючи з сусідів, друзів і знайомих – «двері навстіж» або «прохідний двір» – і закінчуючи соціальними інститутами, коли беруть на себе відповідальність за те, що відбувається в сімейному житті. Дифузія зовнішніх кордонів часто характерна для поділу родин, і навпаки, їх внутрішні межі недостатньо проникні (Рис. 1.3.).

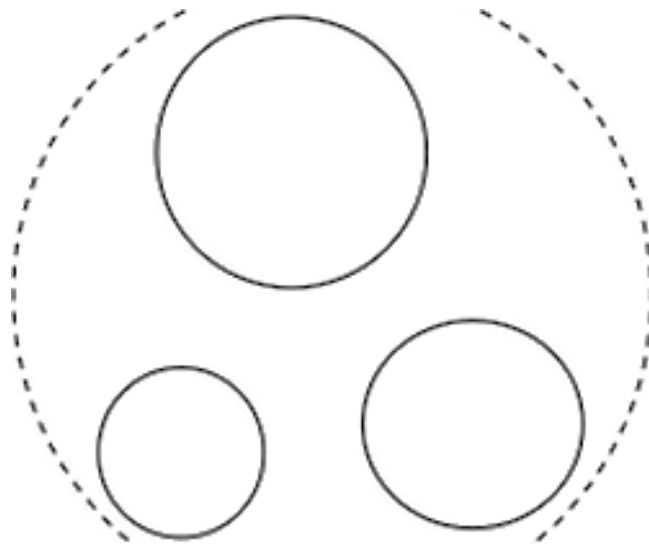

Рис. 1.3. Схема непроникності внутрішніх кордонів у родині

На рівні організації фізичного простору, як у сімейній структурі, можна побачити чіткий розподіл особистих доменів, речей і об'єктів. Комунікація між сімейними підсистемами обмежена, а обмін інформацією та емоційними зв'язками зменшений або формалізований. У таких сім'ях не прийнято обговорювати почуття, а інтимність і відвертість можуть викликати страх. Компенсація йде за рахунок несімейного оточення: в таких сім'ях один одному говорять «привіт» і «до побачення», а все інше – всім іншим [70].

З одного боку, такий поділ членів сім'ї сприяє їх незалежності, здатності проявити індивідуальність. З іншого боку, непроникність кордонів створює перешкоди для вираження підтримки, залучення та турботи.

У структурі сім'ї виділяють рольову структуру сім'ї, сімейні підсистеми та межі між ними, що є унікальним механізмом виконання сім'єю своїх функцій. С. Мінухін активно досліджував питання сімейної структури в рамках своєї структурної сімейної психотерапії [8]. У кожній сімейній підсистемі, на думку С. Мінухіна, – «існують певні правила, які визначають, хто і як виконує сімейні функції, тобто зовнішні (сімейні) і внутрішні (особистісні) межі сім'ї» [8].

Зовнішні кордони сприяють формуванню та розвитку сімейних ідентичностей, які, за Н. Аккерман, такі кордони «включають цінності, орієнтації, очікування, тривоги та проблеми адаптації, які поділяють члени сім'ї під час виконання сімейних ролей» [70].

На думку Д. Олсона, взаємозв'язок між структурними елементами сімейної системи можна описати такими параметрами, як згуртованість, ієрархічність, гнучкість, сімейна рольова структура, внутрішні та зовнішні кордони [34].

Отже, поширеність розділених сімейних структур у суспільстві також пов'язана з певними культурними та історичними обставинами. Це посилює умови для проникнення держави в сім'ю у формі ідеології, примусової пропаганди, контролю за змістом виховання підростаючого покоління тощо, характерних для тоталітарних режимів. Зростання неузгоджених структур, у

яких часто виникають емоційні розриви та суворо охороняються сімейні таємниці, також пов'язане з нестерпними наслідками воєн, репресій та інших соціально драматичних ситуацій [71].

1.2.3. Особливості емоційного зв'язку в сімейній системі

Однією з основних складових щасливої сім'ї є зв'язок між усіма її членами, а саме: вміння спілкуватися один з одним, встановлювати та підтримувати стосунки між батьками та дитиною. Кожен член сім'ї хоче, щоб його розуміли, любили і піклувалися про нього. Лише за таких умов у родині розвиваються міцні емоційні зв'язки.

З наукової точки зору, емоція – це психологічний процес, який імпульсивно модулює поведінку на основі чуттєвого відображення значення зовнішніх впливів [87]. Причина, чому підлітки мають багато проблем, полягає в тому, що вони втрачають емоційні зв'язки в сім'ї. Навіть у матеріально забезпечених сім'ях діти часто почуваються непотрібними й змушені шукати джерела емоційного зв'язку поза домом. Тому важливо якомога раніше будувати та зміцнювати сімейні зв'язки з дітьми.

За визначенням більшості дослідників, сім'я – це складне соціальне утворення, історично певна система взаємовідносин між подружжям, батьками та дітьми, мала група, члени якої пов'язані шлюбом або родинними стосунками, життєва спільнота, система ролі, взаємні моральні обов'язки, права та певні емоційні стосунки (Е. Ейдеміллер, В. Юстицкіс, І. Малкіна-Пих, Г. Навайтис, Фрімен).

Будь-яка система як система визначається певними характеристиками: функцією, структурою, динамікою, формою свого існування. Як зазначають дослідники, з точки зору індивідуальних параметрів гармонійність стосунків у сім'ї визначається: емоційними аспектами подружніх стосунків, ступенем прихильності, сприйняттям соціального світу в цілому, схожістю у бажаних моделях спілкування та поведінкових особливостях партнерів, сексуальній,

психофізіологічній сумісності; загальний рівень грамотності, психологічна та соціальна зрілість партнера, відповідність системи цінностей подружжя (М. Абалакіна, Д. Адамс, Л. Гозман, Р. Зідлер, Б. Мурштейн, А. Райс, Р. Сентерс, Р. Вінч).

Д.Х. Олсон об'єднав особливості сімейного функціонування в «кругову модель», яка включала два основні параметри: згуртованість сім'ї та придатність сім'ї [82]. Е. Ейдемілер визначає згуртованість сім'ї як ступінь емоційного зв'язку між членами сім'ї – взаємозалежними, або автономними і відчуженими один від одного.

Згідно з Д.Х. Олсоном, сімейна згуртованість характеризується такими параметрами, як-от: «емоційний зв'язок», «сімейні межі», «прийняття рішень», «час», «друзі», «інтереси та відпочинок». Адаптація сім'ї розуміється як гнучкість або жорсткість сімейної системи адаптуватися і змінюватися під впливом стресорів, що характеризується такими показниками, як «лідерство», «контроль», «дисципліна», «правила і ролі в сім'ї» тощо.

Так, на думку Д. Даумрінда, саме – «дорослі допомагають дітям справлятися з інтенсивними переживаннями, а турбота та любов дорослих є умовою позитивного емоційного розвитку дитини та її емоційного благополуччя» [96].

Від дорослих, особливо від батьків, залежить формування у дитини Я-образу, само відношення до «Я-образу». На цій основі формується самооцінка дитини, тобто як дорослі реагують на прояви дитячих емоцій і переживань, так дитина себе сприймає. Це впливає на її розвиток – емоційний, інтелектуальний, фізичний.

А.І. Захаров за емоційною насиченістю класифікує батьківство як ефективно стійке або нестійке. Цей показник дає уявлення про характер емоційного клімату в сім'ї [88]. Емоційну згуртованість у сім'ї розглядав також Олсон, він зазначав, такі рівні емоційної згуртованості, як «згуртовані, роз'єднані, розділені та змішані» [2].

Функціонуюча сім'я характеризується відмінностями в правилах взаємодії між підсистемами «батьки-діти» і між підсистемами «батьки-дитина». Характеристики кожної підсистеми та її вплив на формування та розвиток структури ідентичності наведено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Структура сімейної системи

Підсистема	Характеристика підсистеми	Значення підсистеми для розвитку ідентичності особистості
Індивідуальна підсистема або індивідуальний холон	Передбачає уявлення про своє «Я» у контексті»; включає у себе особистісні та історичні детермінанти власного «Я», а також плинний вплив соціального контексту	Людина не може не впливати на інших людей, які вступають у взаємодію з нею, оскільки її реакції викликають і посилюють реакції інших членів підсистеми. Відбувається постійний взаємовплив індивідуальних реакцій усередині підсистем і між підсистемами, що дає підставу особистісну ідентичність розглядати невідривною від соціального контексту. Таким чином, соціальний контекст здійснює вплив на розвиток ідентичності особистості
Підсистема подружжя	Горизонтальні трансакції усередині підсистеми; внутрішні межі кожного з членів подружньої пари окреслюють територію, необхідну для задоволення власних психологічних потреб без участі інших осіб	Дитина сприймає цінність і модель інтимних взаємовідносин, що є передумовами формування її цінностей та очікувань від контактів з зовнішнім світом
Батьківська підсистема	Вертикальні трансакції між підсистемами; пов'язана з головною функцією сім'ї – репродуктивною, а також з функцією догляду за дітьми і виховання	Впливає на формування у дитини відчуття власної адекватності у взаємодії «дорослий-дитина» у ситуаціях задоволення потреб, бажань, конфліктів; завдяки цій підструктурі відбувається інтеріоризація системи цінностей батьків. Вертикальні трансакції сприяють соціалізації дитини

Підсистема сиблінгів	Горизонтальні трансакції усередині підсистеми	Визначеність та чіткість внутрішніх меж членів підсистеми свідчать про цілісну та стабільну особистісну ідентичність; підсистема має значення для формування і розвитку ідентичності як група рівних, у яку вступає дитина і де виробляються власні стереотипи і правила і стереотипи групи рівних. Виникає як відчуття належності до групи, так й усвідомлення можливостей індивідуального вибору і наявності альтернатив у кожній ситуації взаємодії
----------------------	---	--

Прихильники системної сімейної психотерапії розглядають сім'ю як систему, яка, як і всі живі системи, прагне зберегти зв'язки, що склалися між елементами, та їх еволюцію (П. Вацлавік, К. Вітакер, Д. Джексон, О. Жорняк, К. Людвіг, С. Мінухін, В. Сатир, І. Хамітова, Б. Хеллінгер, Дж. Хейлі).

Відповідно до концепції системної сімейної психотерапії, сім'я має певні параметри: структура сімейних ролей; структура сімейних підсистем і межі між ними; писані і неписані правила; певні особливості взаємодії; сімейні міфи, історії (тема), дім, стабілізатор.

У структурі сімейних ролей виокремлюють цілісну, динамічну структуру ролей, яка дозволяє використовувати альтернативні вибори та патологічні сімейні ролі, що мають травматичний вплив на особистість [82]. Розподіл сімейних ролей пов'язаний з цінностями і очікуваннями поведінки членів сім'ї і багато в чому залежить від умов виховання самих батьків.

Отже, специфічні взаємодії з іншими членами сімейної системи створюють і зміцнюють аспекти особистості, які відповідають навколишньому середовищу. Взаємодія, таким чином, сприяє розвитку стійкості уявлень індивіда про власну ідентичність. У свою чергу, кожен член сім'ї впливає на інших під час взаємодії, оскільки своїми діями та реакціями посилює або послаблює їх реакції.

1.3. Вплив сімейних взаємостосунків на виникнення девіації у підлітковому віці

За наявності хронічних труднощів і конфліктів в одній або кількох сферах сімейних стосунків, психологічний клімат у сім'ї несприятливий, члени сім'ї часто відчують тривогу, емоційний дискомфорт, у стосунках переважає відчуженість. Усе це заважає сім'ї виконувати одну з її головних функцій – психотерапевтичну, яка спрямована на зняття стресу і втоми, відновлення фізичних та психічних сил кожного члена сім'ї. У цьому випадку психосоціальний клімат дискомфортний. Крім того, несприятливі стосунки можуть обернутися кризою, що характеризується відвертим непорозумінням, взаємною ворожнечею, спалахами насильства (психічного, фізичного, сексуального) і бажанням звільнитися. Приклади кризових стосунків розлучення, втеча дитини з будинку, припинення відносин з родичами.

Вплив сімейних взаємостосунків, стиль виховання може призводити до деформацій особистості в процесі соціалізації дитини.

Можна виділити такі типи неблагополучних сімей:

1) Конфліктна сім'я – найбільш поширений тип, де переважають змагальні відносини. Конфліктні шлюби включають сфери, де часто існують суперечливі інтереси, потреби, наміри та бажання між подружжям, що призводить до особливо інтенсивних і постійних негативних емоцій.

2) Аморальна сім'я – сім'я, для якої характерне забуття всіх морально-етичних норм (пияцтво, бійки, клепа, вживання наркотиків тощо). У конфліктних і аморальних сім'ях статус дітей безпосередньо визначається внутрішньо-сімейними стосунками, а виховні фактори мають похідне значення.

3) Педагогічно неспроможні сім'ї – це сім'ї з низьким загальним рівнем і відсутністю психологічної та педагогічної культури. Воно характеризується не тільки помилками і вадами у навчанні дітей, але й небажанням змінювати зміст і методи навчання. Такі сім'ї навмисно чи

ненавмисно дозволяють дітям ігнорувати соціальні норми та вимоги та стикатися зі світом.

Антисоціальна сім'я – це сім'я, в якій діти з раннього віку перебувають у середовищі, яке порушує загальноприйняті соціальні та моральні норми, усвідомлюючи навички відхилень і правопорушень.

Причини сімейних розладів різноманітні, взаємопов'язані та взаємозалежні, з різними причинно-наслідковими рівнями. Можна виділити три групи причин:

1) Причини мікросоціального характеру, тобто кризові явища в соціально-економічній сфері, які безпосередньо впливають на сім'ю та її виховний потенціал.

2) Психолого-педагогічні причини, пов'язані зі стосунками в сім'ї та вихованням дітей у сім'ї.

3) Медико-психологічні причини (фізична або психічна хвороба батьків, генетичні вади у дітей, діти-інваліди в сім'ї). Причини дисфункції цієї групи сімей, зумовлені спадковістю, фізичною чи психопатологічною ознакою, я розглядати не буду.

Серед причин соціально-економічного характеру можна назвати зниження рівня життя та погіршення умов виховання дітей, скорочення соціальної інфраструктури для дітей та різке зниження рівня соціальної захищеності дітей у важливих випадках, сфери психічного та фізичного розвитку, невирішені житлові проблеми та нові конфлікти, пов'язані з приватизацією житла; відсторонення дітей від тяжкої долі в школах; різкі зміни суспільних ціннісних орієнтацій та зняття багатьох моральних табу; зростання впливу антигромадських злочинних угруповань на мікросередовище.

Серед психолого-педагогічних і медико-психологічних причин дисфункції сім'ї в першу чергу слід відзначити посилення відчуженості дітей і батьків. Часто батьки відсторонюються від дітей, не виконують їх виховних функцій, зосереджуються насамперед на поза сімейних інтересах.

Виходячи з положення про те, що для визначення девіантної поведінки неповнолітніх соціальні фактори поєднуються з біологічними (соціальні фактори мають більшу вагу), вчені намагаються розглядати її причини з трьох рівнів: суспільство – малі (неформальні) групи – індивіди.

Перш за все, слід зазначити, що сім'я відіграє провідну роль у формуванні характеру дитини. На думку В.О. Тюріна, Р. Байярд, Д. Байярд, характер відносин, спосіб виховання дитини, цінності, прийняті в сім'ї, визначають ставлення дитини до себе та інших, спрямовують її духовне зростання або, навпаки, перешкоджають її розвитку особистості. Виявляти співчуття оточуючим він може тільки тоді, коли батьки доброзичливі до дитини і дозволяють їй бути самостійною. Дитина може сприймати і розуміти інших лише тоді, коли її відчують, люблять і поважають у власній родині.

Однак сьогодні сімейна криза є важливим руйнівним фактором. Серед молодих батьків за останнє десятиліття вдвічі зросла кількість алкоголіків і наркоманів, тому кожна третя дитина народжується з хронічним захворюванням або інвалідністю. Батьки більше не є авторитетом для своїх дітей. Негативний емоційний мікроклімат у третині сучасних домогосподарств призводить до погіршення здоров'я дітей.

У багатьох випадках за відхилення у поведінці підлітків відповідають сімейні особливості. Таким чином, було встановлено, що родинні зв'язки є причиною приблизно 92% спроб самогубства серед підлітків. При цьому йдеться не лише про суто «алкогольні» чи «кримінальні» сім'ї, а й про ті, у яких практикуються жорстокі стосунки та авторитарні методи виховання.

Дослідження показали, що якщо один з батьків курить, ймовірність того, що дитина почне палити, становить 80-85%. Уявлення про це знайшли відображення в існуючій класифікації неблагополучних сімей, в якій часто присутні підлітки з аномальною поведінкою.

Г.П. Бочкарьова виділяє сім'ю з поганою емоційною атмосферою, де батьки не тільки байдужі до дітей, але й агресують, пригнічуючи їх волю. Є також члени сім'ї, які не мають емоційного зв'язку і байдужі до потреб своїх

дітей, незважаючи на зовнішнє благополуччя стосунків. Також вчений говорив про сім'ю з поганим моральним кліматом, де батьки прищеплюють дітям соціально неприйнятні потреби та інтереси, втягуючи їх у пастку аморального способу життя. Бачимо, що ця класифікація базується на змісті досвіду дитини.

За виховним потенціалом Г.М. Мінковський виділяє наступні типи сімей: 1) виховно-сильні; 2) виховно-стійкі; 3) виховно-нестійкі; 4) виховно-слабкі з втратою контакту з дітьми і контролю над ними; 5) виховно-слабкі з постійно конфліктною атмосферою; 6) виховно-слабкі з агресивно-негативною атмосферою; 7) маргінальні: з алкогольною, сексуальною деморалізацією і т.ін.; 8) правопорушні; 9) злочинні; 10) психічно обтяжені [84].

В.Т. Кондрашенко, О.Г. Чернявська виділили такі типи дискордантних сімей: деструктивна сім'я; сім'я, що розпадається; сім'я, яка розпалася; неповна сім'я; ригідна сім'я, сім'я з притаманною гіперпротекцією; сім'я з наявною гіпопротекцією; сім'я з емоційним відторгненням; сім'я із жорсткими взаємовідносинами; сім'я з підвищеною моральною відповідальністю [95].

В свою чергу, Б.М. Алмазов виділяє чотири типи несприятливих сімей, що сприяють появі порушень у поведінці неповнолітніх: сім'ї з недоліком виховних ресурсів, конфліктні сім'ї, морально несприятливі сім'ї, педагогічно некомпетентні сім'ї: надумані або застарілі уявлення про дитину замінюють реальну картину її розвитку [72].

Узагальнюючи досвід науковців, можна виділити наступні основні критерії сімейної дисфункції, які спонукають до відхилень у поведінці підлітків:

- батьки мають незадовільний матеріальний стан;
- надмірна батьківська опіка, виконання всіх бажань дитини, відсутність сепарації;
- неповні сім'ї;
- неправильний розподіл чоловічих і жіночих ролей;
- неуважність між батьками, зневажливе ставлення, дріб'язковість;
- відсутність єдиного виховання вдома і в школі;

- оригінальність ціннісних орієнтацій;
- відмінності в уявленнях про сімейне життя та основних ціннісних орієнтаціях між чоловіком і дружиною, відсутність чоловічих моделей поведінки в сім'ї;
- сімейна травма;
- невідповідність слів і вчинків батьків, антигромадські погляди і звички батьків, відсутність у батьків моральних якостей і якості або відсутність цінності;
- недостатня сформованість морального кодексу, обмеження виховання дитини лише фізичною турботою, матеріальною підтримкою;
- слабо захисне, емоційно відсторонене виховання батьків;
- низька виховна культура батьків;
- частота покарань ненормально висока;
- недостатня ідентифікація дорослих і дітей;
- кримінологічна характеристика сім'ї;
- відсутність достатньої затребуваності самостійного здобуття педагогічних знань;
- загальне прийняття сильних виховних методів;
- заниження мотиваційних оцінок поведінки дітей;
- діти надто багато уваги приділяють негативним сторонам людей;
- неналежне забезпечення свободи вибору та свободи пересування підлітків.

Особливо згубно впливають на особистість підлітка деякі неправильні стилі виховання: виховання по типу «попелюшки», по типу «кумиру сім'ї», по типу «гіперопіки», по типу «гіпоопіки» та по типу «тронпринца».

Певні форми неналежного виховання можуть мати особливо негативний вплив на характер дитини [88]:

- 1) «Попелюшковий» стиль виховання, коли батьки надто прискіпливі, неприязні чи навіть вороже ставляться до своїх дітей, занадто багато вимагають

від дітей, не виявляють батьківського тепла, ніжності та любові. Такі діти ростуть у страху перед покаранням і образами, замкнуті, нерішучі, бояться, не можуть вистояти і захистити себе.

2) Виховання «сімейних кумирів», коли батьки задовольняють усі вимоги та забаганки своїх дітей. За таких умов діти виростають владними і впертими, не визнають найменших заборон, матеріальних обмежень, незважаючи на здібності батьків. Наслідками такого виховання є егоїзм, безвідповідальність, нездатність піддатися бажанню негайного задоволення та споживацьке ставлення до навколишнього середовища.

3) Виховання по типу «гіперопіки» – це така батьківська позиція, яка автоматично захищає дитину від будь-яких неприємностей, хвалить, віддає своє життя на піклування про дитину, служить їй, вирішує за неї всі її проблеми. Усе це, з одного боку, позбавляє дитину будь-якої самостійності, ініціативи, формує егоїста, не навченого узгоджувати дії, бажання та інтереси з оточуючими, а з іншого боку, розвиває нерішучість, слабохарактерність, і непридатні для життя, тому що вони звикають до того, що інші повинні робити за них.

4) Виховання по типу «гіпоопіки» – коли дитина ніким не контролюється, немає важливого дорослого, який формує навички соціального життя, не вчить розуміти та розрізняти різні цінності за змістом (добро і зло). Соціальна та внутрішньо-сімейна занедбаність є основою розвитку різних форм патологічних розладів поведінки та психічних реакцій.

5) Виховання по типу «кронпринца» є потворним у сім'ях, де батьки не приділяють достатньо часу (з об'єктивних чи суб'єктивних причин) своїм дітям, а замість цього витрачають гроші чи подарунки замість уваги та спосіб, яким батьки купують любов, прихильність, догляд від них.

6) На формування девіантної поведінки у підлітків впливають два основні чинники:

1) фактори, пов'язані з бездоглядністю батьків, тобто неувага батьків до інтелектуального та морального розвитку дітей, внаслідок чого виникає інтелектуальна пасивність;

2) як реакція на несприятливу зовнішню поведінку (грубість батьків, образлива поведінка, досвід несправедливості, образи, страху, пригнічення або проблеми, пов'язані зі специфікою перехідного періоду). Існує також думка, що середовище однолітків це те, що визначає оточення та основні фактори, що впливають на розвиток особистості, а також досвід у групах підлітків, а не в сім'ях, відображає, як оточення впливає на розвиток особистості.

Значний внесок у відхилення у психосоціальному розвитку дітей становлять неблагополучні сім'ї. Загалом у сучасному суспільстві відчувається серйозна нестача позитивного впливу на дітей, підлітків та молодь. Крім того, якісна зміна макросередовища супроводжується деформацією сім'ї, яка не відіграє такої важливої ролі у формуванні у дітей психологічного комфорту та почуття безпеки. Існуючий негативний мікроклімат у багатьох сім'ях призводить до виникнення відчуженості, грубості, ворожості, соціальної відчуженості, бажання робити погані вчинки всупереч волі інших, що створює об'єктивні передумови для виникнення девіантної поведінки, демонстративної непокори, деструктивної поведінки.

Як зазначав У. Бронфенбреннер, – «сила хаосу походить не від самої сім'ї, а від стилю життя всього суспільства та об'єктивного середовища, з яким стикається сім'я. Це об'єктивне середовище особливо впливає на психічне здоров'я дітей» [88].

Розрізняють такі види сімейних відносин, які призводять до асоціальної поведінки неповнолітніх:

- 1) дисгармонійні стилі виховання та стосунки в сім'ї (надмірна опіка, конфліктні ситуації, дуалізм – «для інших» і «для себе» – мораль тощо);
- 2) вплив нестабільних методів виховання в неповних сім'ях (ситуації розлучень, проживання дітей окремо від батьків);
- 3) антисоціальні стосунки в неблагополучній сім'ї (систематичне вживання алкоголю, наркотиків, аморальний спосіб життя, злочинна поведінка батьків, насильство в сім'ї).

Діти, які зазнали насильства, позбавлені відчуття безпеки, необхідного для нормального розвитку. Наслідки будь-якої форми жорстокого поводження з дітьми різноманітні, але всі вони об'єднані одним: шкода здоров'ю дитини або загроза її життю та соціальній адаптації. Важливо, що разом із психічними реакціями (страх, порушення сну тощо) зростає агресія, параноя, жорстокість, більшість дітей, які зазнали жорстокості дорослих у дитинстві, схильні відтворювати це, вже зігравши роль гвалтівника та мучителя.

Аналіз сім'ї та її впливу на психосоціальний розвиток дітей показує, що значна частина дітей порушує умови їх ранньої соціалізації. Деякі з них перебували в стресових ситуаціях, були під загрозою фізичного чи емоційного насильства, брали участь у злочинній діяльності та розвивали постійну протиправну чи злочинну поведінку.

Негативні наслідки сімейних негараздів можуть швидко датися ознаки, а іноді стати незворотними. Це вади психологічного розвитку дитини, неадаптованість у суспільстві, девіантна поведінка. В результаті страждає не тільки сім'я і ті, хто входить в її життя, але й суспільство в цілому, тобто те, що спочатку було особистою проблемою, стає проблемою соціальною.

Протягом багатьох років у нашій країні в теорії і практиці утверджується пріоритет соціального виховання над сімейним. Тому багато батьків вважають і досі, що їх головним завданням є забезпечення життя дитини в сім'ї та створення умов для її проживання, а виховання – це справа школи та інших освітніх і виховних закладів. Іноді, коли батьки залишають або кидають дітей, їх самоусунення приймає форму гіпертрофії.

Отже, можна зробити висновок, що основною причиною девіантності підлітка є замінна поведінка батьків і його найближчого оточення, тобто умови його життя. Підліток у своєму розвитку по-різному реагує на цю ситуацію. Так, у молодшому підлітковому віці найпоширеніші способи компенсації незадоволеності власним станом у системі відносин зводяться до спроб зниження очікуваних цінностей, сублімації, фантазій, фрустрації (у формі агресії або відсторонення). Для старших підлітків більш характерні такі

негативні установки по відношенню до дорослих, як протиборчі реакції (пасивна, експресивна поведінка), реакції заперечення (відмова від прохань), реакції ізоляції (намагання уникнути непотрібного контакту).

Висновки до першого розділу

Девіантна поведінка у підлітковому віці є результатом розвитку дитини на попередніх етапах онтогенезу. У загальному вигляді під девіантною поведінкою розуміється поведінка і діяльність людей і соціальних груп, які не відповідають суспільно визнаним поведінковим нормам, моделям і стандартам. На індивідуальному рівні поведінка підлітка, що відхиляється від загальноприйнятих норм, є соціальним статусом особистості у певний період віку, що проявляється у девіантному стилі та способі життя. Існує два типи девіантної поведінки, так, розрізняють позитивну та негативну девіантну поведінку.

У підлітків з аномальною поведінкою спостерігаються порушення в емоційній і вольовій сферах. Для них характерні неврівноваженість, дратівливість, імпульсивність, часта зміна настрою, емоційна нестійкість. Цей нестабільний прояв у особистості впливає на стосунки з близьким оточенням підлітка, що часто призводить до конфліктів та непорозумінь.

До факторів, що впливають на виникнення девіантної поведінки підлітка, можна віднести: біологічні (обумовлені фізіологічними та анатомічними особливостями), психологічні (наявність відхилень чи акцентуацій), соціально-педагогічні (виражаються у педагогічній чи виховній занедбаності), морально-етичні (вплив суспільства, або навпаки безініціативність до девіантності в суспільстві). Слід зазначити, що підлітковий вік є дуже важливий для розвитку та формування особистості людини. У цей період значно розширюється сфера діяльності людини, суттєво змінюється характер, особистісні зміни, новоутворення, закладаються основи свідомої поведінки, складається загальна картина моральних переконань. Але проблема в тому, що все це відбувається на

тлі фізичного та психологічного розвитку підлітків, духовного становлення. Для дітей цього віку основним видом діяльності є спілкування з оточенням.

Саме тому першочерговою ланкою впливу на дитину є її сім'я, яка є зоною найближчого розвитку. Важливим фактором психосоціальних відхилень у розвитку є неблагополучні сім'ї. Загалом у сучасному суспільстві відчувається серйозна нестача позитиву для дітей, підлітків та молоді. Крім того, якісна зміна макросередовища супроводжується деформацією сім'ї, яка не відіграє такої важливої ролі у формуванні у дітей психологічного комфорту та почуття безпеки. Негативний мікроклімат у багатьох домівках призводить до відчуженості, грубості, ворожості, соціальної відстороненості, прагнення робити погані вчинки всупереч волі інших, що створює об'єктивні передумови для виникнення девіантної поведінки, демонстративної непокори, деструктивної поведінки підлітка.

Розрізняють такі види сімейних відносин, які призводять до асоціальної поведінки неповнолітніх: дисгармонійний стиль виховання та сімейних стосунків (надмірна опіка, конфліктні ситуації тощо); нестабільний стиль у неповних сім'ях (ситуації розлучення, діти проживають окремо від батьків); антисоціальний стиль незбалансованих сім'ях (систематичне вживання алкоголю, наркотиків, аморальний спосіб життя, злочинна поведінка батьків, домашнє насильство і т.д.).

Причинами послаблення або навіть руйнування сімейних стосунків між дітьми та батьками є перевантаження батьків, у яких просто не вистачає часу на догляд і виховання дітей, конфліктні ситуації в сім'ї, зловживання батьками алкоголем, випадки жорстокого поводження з дітьми, відсутність міцного здоров'я, занедбана емоційна атмосфера в сім'ї, типові помилки у вихованні, особливості підліткового віку та ін.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ ПАРАМЕТРІВ СІМ'Ї З ПРОЯВАМИ ДЕВІАЦІЙ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Дослідження проявів девіації у підлітковому віці

Основою для експериментального дослідження проявів девіації у підлітковому віці стали методики:

- 1) методика «Схильність до залежної поведінки» (В.Д. Менделевич);
- 2) методика «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк);
- 3) методика «Шкала тривожності» (Дж. Тейлор).

Дослідницько-експериментальна робота виконувалась на базі Миколаївського фахового коледжу економіки та харчових технологій. Першочергова вибірка була 50 осіб віком від 16-18 років. Після визначення схильностей до залежної поведінки у вибірку дослідження увійшли 30 осіб (здобувачі освіти 1, 2 курсів). Таким чином у формуючому етапі дослідження участь приймали 30 осіб. Обрані методики дозволяють виявити та констатувати наявність у вибірці дослідження проявів девіацій та допомагають створити дієву психокорекційну програму для підлітків схильних до адитивної поведінки.

Методика «Схильність до залежної поведінки» (В.Д. Менделевич) дозволяє визначити схильність до девіантної поведінки у підлітків і виявити рівень схильності до певних видів залежностей, встановлено, що дана методика є найбільш придатною для вивчення психологічних особливостей виникнення девіантності, тому надає можливість об'єктивно оцінити її важливі сторони [70].

Автор даної методик надає значення таким критеріям оцінки залежності, які на даний момент домінують у поведінці підлітка і мають достатню значимість для нього/неї:

- 1) схильність до наркозалежності;

- 2) схильність до алкоголізму;
- 3) схильність до спортивного та музикального фанатизму;
- 4) схильність до залежності від комп'ютерних ігор.

Тим самим описуючи та інтерпретуючи кожний показник як потенційно можливий факт виникнення у підлітковому віці. Однією з основних рис адиктивної поведінки особистості є прагнення «втекти» від реальності, – як зазначає В.Д. Менделевич, також він говорив, про «метод «уникнення», що полягає в тому, що замість того, щоб гармонійно взаємодіяти з усіма сторонами дійсності, воно активізується в певному напрямку, при цьому людина зайнята вузьким полем діяльності (часто дисонуючим і деперсоналізуючим), ігноруючи при цьому інших».

Вважається, що основними ознаками алкогольної спадковості є фізичні захворювання та розумова відсталість у дітей. Однак найсерйозніший паталогічний вплив алкоголізму на спадковість проявляється відразу після народження – це фетальний алкогольний синдром.

Причиною цієї патології є генетична обтяженість і вплив еталону, наявного в крові батьків. Зверніть увагу, що наявність алкоголю в організмі батьків-неалкоголіків також може спричинити цю аномалію. Найпоширенішими тут є так звані когнітивні дефіцити, які викликають труднощі з навчанням. Підліткам з таким дефіцитом важко зосередитися, вони постійно відволікаються і тому не розуміють про що йде мова на парі. У них спостерігається втрата пам'яті, знижене асоціативне мислення, неврівноваженість, імпульсивність і емоційна нестійкість [38].

На сьогодні проблематика спортивного чи музикального фанатизму, є також значимою, безсумнівно, хоча любителі спорту та музики набагато менш соціально небезпечні, ніж нарко- та алко- залежні фанатики, вони теж повинні приділяти собі більше уваги. По-перше, представники таких течій також часто схильні до асоціальної поведінки. По-друге, деякі форми фанатизму можуть легко «перетікати» в інші. Наприклад, багато спортивних «уболівальників» також є членами екстремістських груп, націоналістичних ідей і т.д.

Спортивний фанатизм є однією з найшкідливіших пристрастей, оскільки вона «вражає головним чином тендітні душі молоді, відволікає її увагу від гострих питань національного життя країни» [59, с. 529-534]. У нашій країні спорт почав інтенсивно розвиватися після приходу до влади після революції комуністичної влади. Спочатку він носив масовий аматорський характер і служив для розвитку спортивної культури натовпу.

Музичний фанатизм починається зі стирання межі між творчістю та індивідуальністю артиста. Погодьтеся, легко відрізнити шанувальників, які просто із задоволенням слухають нову музику, від шанувальників, які розмальовують стіни будинку знаменитості, варто вийти з під'їзду і т.д. Розглядаючи феномен музичного фанатизму, дуже важливо визначити типовий вік шанувальників. Загально визнано, що це підлітки (люди від 12-13 до 18 років), особлива група з несформованим життєвим досвідом у всіх вікових періодах [3]. Однак поклоніння музичної залежності часто призводить не впевнених підлітків до наркотичної залежності, що свідчить про рівень схильності до девіації.

Пік популярності такого виду діяльності припадає на середину 60-х років. Коли споживання наркотиків подвоюється на публічних концертах. Визначити точну статистику щодо меломанів практично неможливо, оскільки здебільшого ці особи не демонструють поведінкових упереджень, і жодні штучно створені обставини не заважають їм слухати улюблені пісні чи ходити на концерти улюбленої групи.

Причини схильності до фанатизму можуть бути наступними:

- 1) Поганий особистий чи соціальний стан.
- 2) Використання натхнення ідеалізму, поєднане з прагненням досягти «справедливих» цілей, втеча від неприємних реалій.
- 3) Зняття або заміна заборон Супер-Его. Одночасне формування системи за алгоритмом «команда-виконання» як ненормальний імпульс до дії [79, с. 148-161].

Девіації також з'являються, коли людина відривається від реальності, яка її не влаштовує, змінюючи свій психічний стан.

Якщо говорити про відхилення у показниках схильності до залежної поведінки від комп'ютерних ігор, слід вказати, що комп'ютерна залежність небезпечна, особливо важливо відстежувати, чи не страждають на неї близькі та друзі, та й самоконтроль при використанні інтернету не стане зайвим.

Про підліткову ігрову залежність можна говорити, коли стає помітним, що підліток втрачає інтерес до всіх сфер свого життя: зниження успішності, погіршення стосунків з однолітками та батьками.

Результати попереднього зрізу даних за методикою «Схильність до залежної поведінки» (В.Д. Менделевич) зображено на рисунку 2.1.

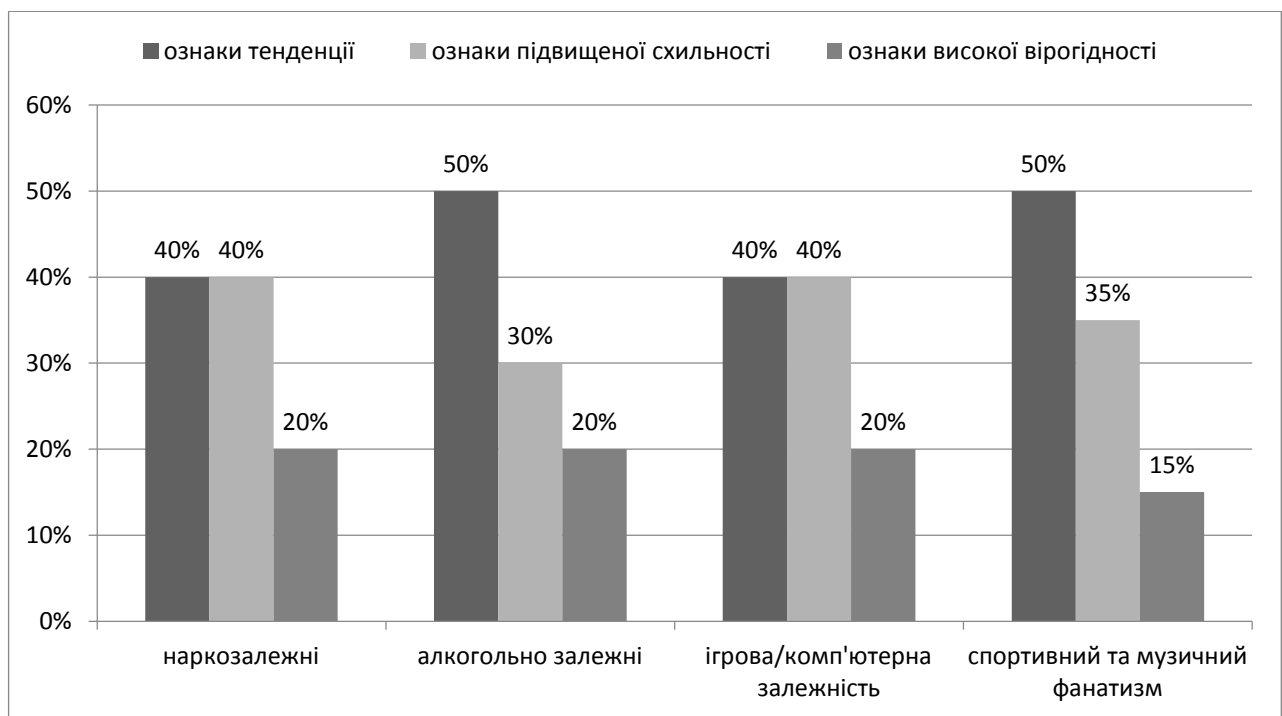

Рис. 2.1. Попередній зріз даних за методикою «Схильність до залежної поведінки» (В.Д. Менделевич)

Симптоми підліткового захоплення іграми можуть включати:

- агресивний протест на прохання відійти від комп'ютера;

- агресія і роздратування, коли все одно доводиться відволікатися від гри;
- вживати під час змагань бутерброди, чіпси та інші шкідливі продукти «фаст-фуду»;
- нездатність визначити та контролювати час початку;
- нехтування гігієною;
- порушення режиму сну та відпочинку: діти допізна засиджуються;
- порушення режиму харчування: не їсти за одним столом з членами сім'ї і т.д [3, с. 94-100].

Відповідно до отриманих даних можна прослідкувати тенденцію у підлітковому віці до нових спроб, пізнанні нового та можливих варіантів до реалізації наслідувальних дій, які потенційно можуть призвести до проявів девіацій.

Також було виявлено, що більшість хлопців (52 %) мають схильності до різних видів залежної поведінки, ніж дівчата (23 %).

У результаті дослідження схильностей до наркозалежності отримали наступні результати:

- у 61,3 % респондентів не було виявлено ознак схильності до залежної поведінки, що свідчить про відсутність можливих ризиків до початку спроб психоактивних речовин (ПАР);

- у 25 % підлітків виявлено тенденцію до вживання ПАР, що може свідчити про можливу вірогідність до періодичних спроб використання ПАР, що свідчить про тенденцію до розвитку залежності;

- у 5 % підлітків виявлено ознаки високої вірогідності до наркозалежності, така категорія вибірки дослідження характеризується високою схильністю до залежної поведінки. У підлітків спостерігається висока тенденція до вживання ПАР, позитивне ставлення до залежності, що значно погіршує ситуацію стосовно залежної поведінки підлітка.

За результатами дослідження схильності до алкогольної залежності отримали такі результати:

- у 47,7 % респондентів не було виявлено ознак тенденцій до залежної поведінки, респонденти виключають ризик заохоченого ставлення до алкогольної залежності;

- у 33,1 % респондентів виявили ознаки підвищеної схильності до залежності, віднесені респонденти мають схильність до залежної поведінки, на певних соціальних рівнях є ризик розвитку алкогольної залежності;

- у 17,7 % респондентів виявлено ознаки алкогольної залежності, вони мають підвищену схильність вище середнього, що свідчить про ризик розвитку алкогольної залежності.

Отже, за результатами було встановлено, що у 17 % респондентів виявлено наркозалежність, у 28 % діагностованих було виявлено алкогольну залежність. Для таких респондентів, було б доцільно залучити представників з родини та провести групову терапевтичну роботу з певними настановами, з орієнтацією на подальшу взаємодію з підлітками, що мають залежність від наркотиків та алкоголю.

Використовуючи методику «Самооцінка психічного стану», розроблену та представлену Г.Ю. Айзенком, можна визначити, як підлітки самостійно оцінюють показники власного психічного стану. А саме таких як: тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність. Ці стани є важливими факторами для визначення загальної фізичної форми людини.

Автор методики – Г.Ю. Айзенк британський психолог, один із лідерів у галузі психології та біології, основоположник теорії факторів особистості. Тест може використовуватися або як самостійний клініко-психологічний метод, або як частина безперервної програми в поєднанні з іншими методами того ж напрямку [35].

Методика складається з 40 тверджень, які містять описи різних психічних станів. Стимулюючий матеріал складається з 4 модулів, кожен з яких відповідає певному стану: тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність. Вибрані судження на основі результатів оцінки надійності та валідності. Методика орієнтована за принципом «олівець-папір», що дозволяє групове та

індивідуальне використання. Для того, щоб оцінити результати, необхідно підрахувати загальну кількість балів для кожного з чотирьох наборів питань. Немає фіксованого часу для заповнення форми [37].

Оцінки станів настрою фіксувалися за трьома шкалами: низький (0-7), помірний (8-14) і високий (15-20). За допомогою цієї методики можна співвіднести так званий рівень сприйняття та реакції індивіда на тригери, пов'язані з моделлю домашнього спілкування. Отримані дані було подано на рисунку 2.2.

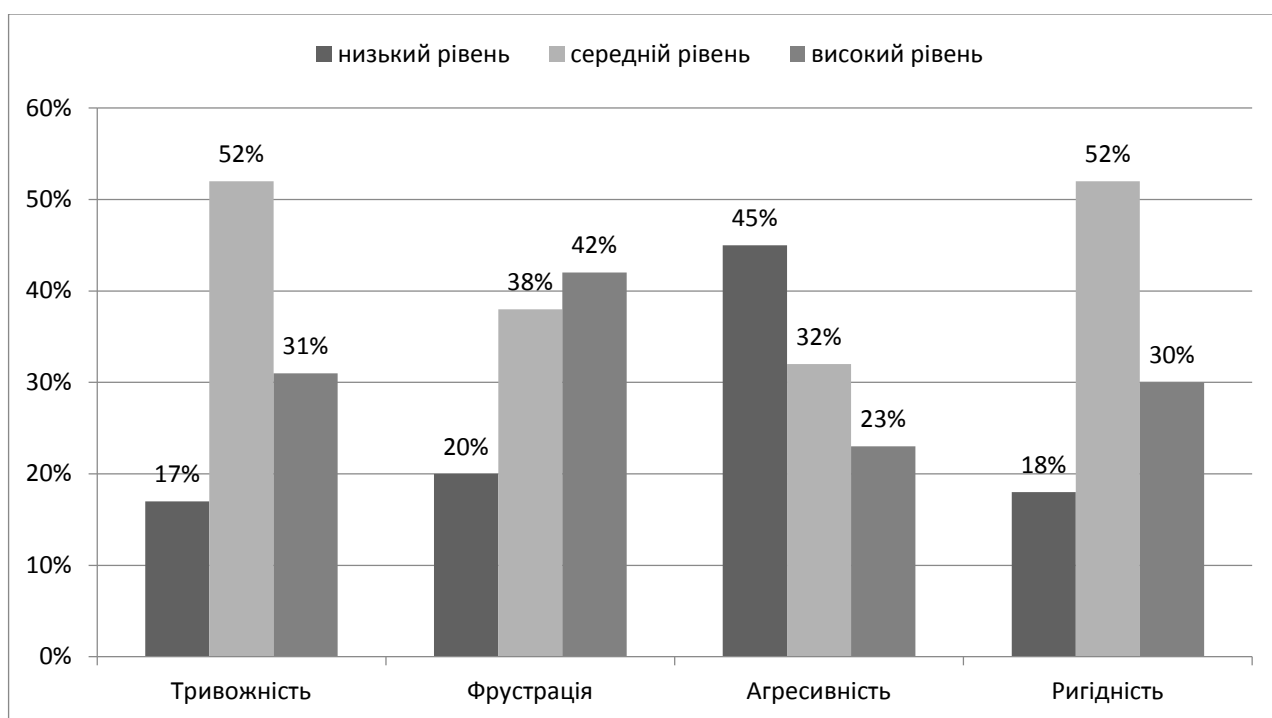

Рис. 2.2. Попередній зріз даних за методикою «Самооцінка психічного стану» (Г.Ю. Айзенк)

Вивчаючи дану методику можна дійти висновку, що фрустрація часто призводить до прояву агресії. Фрустрація – більш-менш стійкий негативний стан, викликаний мотиваційними конфліктами, і являє собою відчуття людини неможливості досягти бажаної мети (Рис. 2.3.).

Рис. 2.3. Теорія фрустрація-агресія за Дж. Доллард та Н. Міллер

Фрустрація може викликати первинну або вторинну агресивну реакцію, яка може закінчитися відмовою від мети. Тим не менш, невдачі не обов'язково призводять до агресії. Людина може відмовитися від цілей, впасти в апатію, регрес (примітивізація поведінки) або фіксація (компульсивне повторення певної поведінки, неефективної проти цілей), що в свою чергу може пояснювати один із механізмів, які спонукають до виникнення девіацій у підлітковому віці.

Однак фрустрація часто призводить до агресії. Людина, яка боїться бути засудженою або покараною за свою агресивну поведінку, щодо джерела фрустрації (наприклад, певної теми), може перенаправити агресію на інші цілі або навіть на себе (аутоагресія) [83, с. 197-207].

Крім того, за розрахунком даної методики юнаків і дівчат порівнювали за відповідною шкалою згідно студентського стандарту [1], і отримали такі результати (Рис. 2.4.).

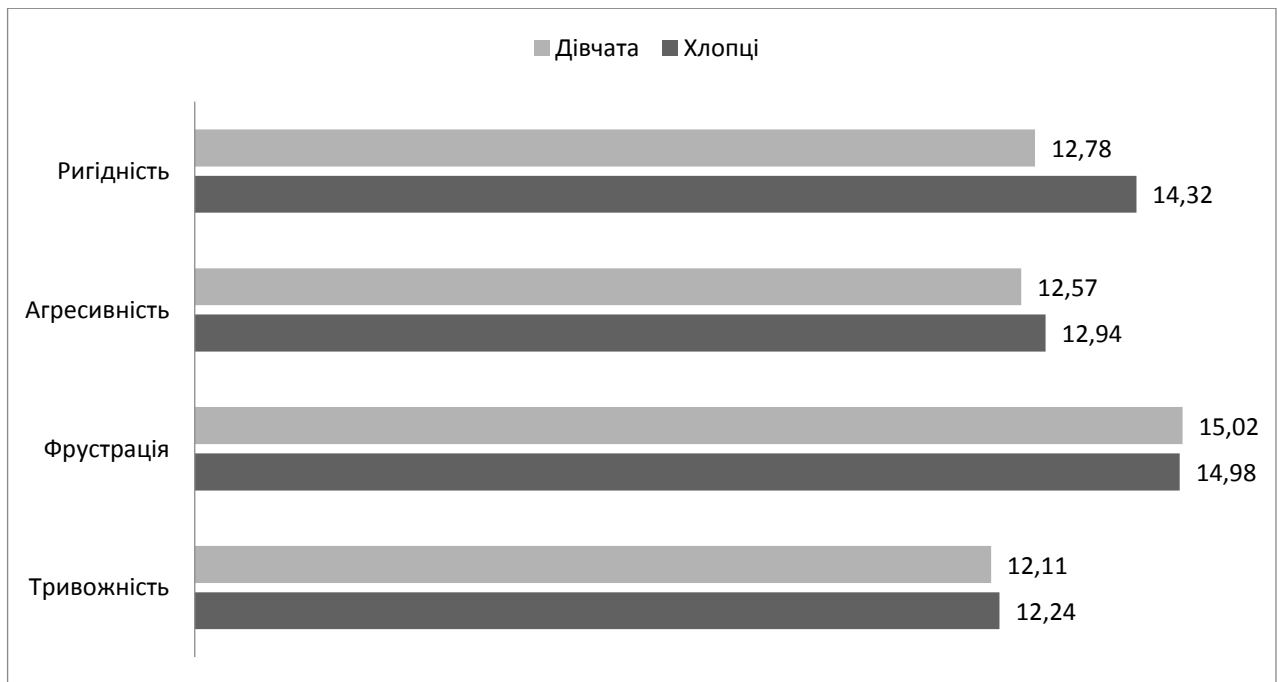

Рис. 2.4. Результати дослідження домінуючого психічного стану між хлопцями та дівчатами за методикою «Самооцінки психічних станів» Г. Айзенка

За розподілом результатів маємо:

- «ригідність» більш виражена у хлопців, тому, через потребу у вирішенні, хлопці почуваються більш невпевнено, ніж дівчата, і їм важче, ніж дівчатам, розглядати інші шляхи взаємодії у родині.
- «агресивність» була майже однаковою для дівчат і хлопців, що свідчить про ситуативний характер емоційної реакції у підлітковому віці;
- «фрустрація» у хлопців значно вищий, ніж у дівчат, що свідчить про наявність труднощів на шляху досягнення цілей у підлітковому віці, а також про розрив між реальністю та очікуваннями від сімейної взаємодії;
- «тривожність» знаходиться майже на одному рівні, оскільки в підлітковому віці різною мірою виражені конкретні, об'єктивні форми емоційних станів, джерело яких пов'язане з передбачуваними зовнішніми загрозами або конфліктами у сім'ї, підлітки гостро реагують і шукають пояснення своїм уявленням та перебільшеному баченню реальної дійсності [1].

Психологічні дослідження показують, що в сім'ях, де насильство використовується як засіб покарання, діти, коли виростають, схильні до агресивної поведінки по відношенню до оточуючих. Хоча більшість тих, з ким в дитинстві жорстоко поводилися, були хорошими батьками, третина з них перенесли на дітей те, чого навчилися на власному досвіді, і частіше карали їх. У сім'ях насильство з боку батьків часто породжує подальше насильство з боку дорослих дітей, які стають батьками.

При негативній девіації особистість не засвоює позитивний соціальний досвід і не може адаптуватися до системи моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають соціальним вимогам. Тому дуже важливо вчасно виявити підлітків з негативними девіантними нахилами, будь то робота шкільних психологів чи класних керівників [65, с. 627-637].

Методика «Шкала тривожності» (Дж. Тейлор) складається з 50 тверджень, на які респонденти повинні відповісти «так» або «ні». Твердження в цьому технічному варіанті вибрано з Міннесотського множинного опитування особистості (ММРІ). Результати попереднього зрізу за рівнями тривожності фіксують тенденцію, до підвищеного рівня саме у підлітків, які схильні до вияву девіацій (Рис. 2.5.).

За результатами помітна присутньої тривожності в житті підлітків – вище середнього рівня 57% від загальної кількості респондентів, що може пояснювати різні прояви взаємодії з однолітками або у сім'ї, які необхідно дослідити та виявити, чи завдають такі прояви наявних поведінкових реакцій руйнівної сили на психологічний стан підлітка.

Вибір діагностичної точки був зроблений на основі здатності аналізу розрізняти осіб із «хронічною тривожною реакцією». Тривалість діагностики 15-30 хвилин. Для зручності користування кожне твердження надається випробуваному на окремій картці.

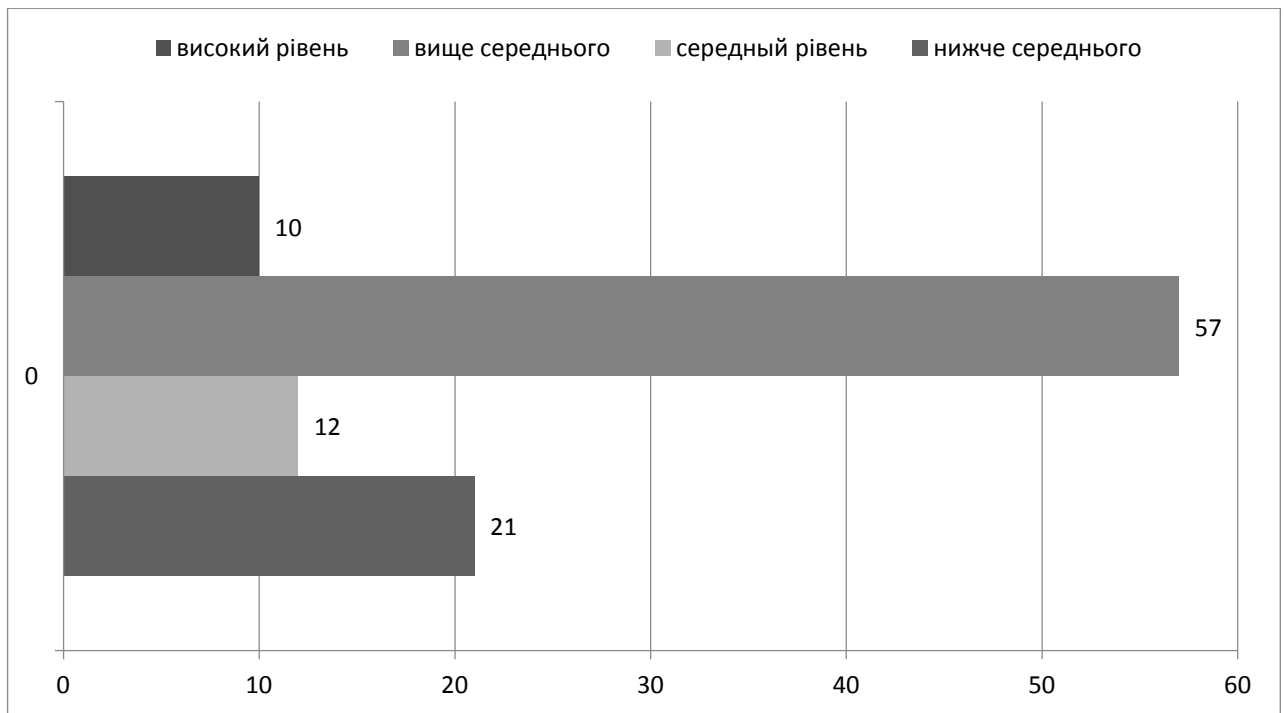

Рис. 2.5. Попередній зріз даних за методикою
«Шкала тривожності» (Дж. Тейлор)

Тривога проявляється на фізичному та психологічному рівні. Психологічний рівень включає емоційний, поведінковий і когнітивний компоненти. Емоційний компонент характеризується як індивідуальне поєднання різних переживань, інтенсивність яких залежить від збуджувальних і гальмівних процесів кори головного мозку на подразники і ступеня тривоги. Поведінковий компонент проявляється двома типами реакцій – депресією і збудженням. Когнітивний компонент охоплює мотивацію, комунікативну сфери та стосується самооцінки та самосвідомості особистості [100, с. 231-256].

Тривожність у підлітковому віці в першу чергу пов'язана з порушеннями розвитку, передчасним розвитком і затримкою розвитку. Тривога у дітей, особливо підлітків, може бути фізичною та поведінковою. Соматичні прояви відносяться до змін внутрішніх органів і систем організму. З підліткового віку тривога, що все більше залежить від самооцінки, набуває особистісно-формуючого характеру. Тривога підлітка часто порушує його нормальне життя

і нерідко стає причиною розриву соціальних зв'язків з оточуючими та виникненням загострених проявів девіантної поведінки саме у цей період [10].

Отже, можна описати зазначені методи дослідження проявів девіації у підлітковому віці, як основний інструмент у роботі з підлітками на початковому етапі, виявити емоційний стан підлітка, його готовність до комунікації та ставлення до вже присутніх схильностей у його житті, що надасть можливість для подальшої колекційної роботи стосовно зниження рівня проявів девіації у період дорослішання та змінити погляди на життя серед підлітків.

2.2. Аналіз структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків

Сім'я має важливий вплив на формування характеру дитини, але не варто забувати, що на неї постійно впливає оточення і багато інших факторів, які впливають на процес формування її характеру. Тому прихильники психологічної концепції виникнення девіантності особливий акцент роблять на особистісних факторах. У будь-якому випадку дитина «вписується» в якусь роль, але вона може мати асоціальний характер, тобто роль гангстера, злодія, повії і т.д. Тому дія девіанта спочатку призводить до соціальної ізоляції неповнолітніх, а потім стає самостійною причиною формування девіантної структури особистості. Аномальна поведінка може бути пов'язана з різними психологічними показниками, включаючи тривогу, агресію та тип сім'ї.

Слід також враховувати розрив між рівнем прискореного фізичного розвитку підлітків і їх соціальною зрілістю. Особливо це проявляється у підвищеному інтересі до сексуальних питань: у дівчаток спостерігається статевий патерн поведінки (бажання привернути увагу фліртом, гротескними жестами та мімікою, надмірне використання косметики), у хлопчиків – алкоголізм, агресивність, сексуальність, схильність до бродяжництва, загалом – поєднання специфічних проявів і негативних установок [39, с. 130-138].

Вияв такої поведінки легко вписується в ознаки зовнішніх форм протестної поведінки підлітків: прагнення наслідувати асоціальні форми дорослого способу життя (ранні статеві ексцеси, куріння, алкоголізм тощо), несприятливі умови мікросередовища (сім'я) посилюють прояви девіації. За відсутності форм асоціальної поведінки в побуті та навколишньому середовищі провокуючим фактором поведінкових розладів є неврахування батьками особливостей характеру дитини на початку пубертатного періоду, використання їх особливо позитивних сторін і спроби компенсувати відсутність у школі доступних видів діяльності.

Завдяки сукупній дії цих факторів девіантні діти мають нижчий рівень особистісної зрілості. Вони характеризуються сприйнятливістю, засвоєнням антисоціальних установок, поганим контролем привітних імпульсів, залежністю від ситуацій, нездатністю позитивно впливати на ситуації, уникати складних ситуацій або схильністю повністю піддаватися ситуаціям. Їх самооцінка часто буває нестійкою, залежить від настрою, від мінливих обставин, перед ким себе оцінює підліток, від гостроти і складності ситуації.

Низький рівень об'єктивності щодо себе також може проявлятися як схильність до завищення самооцінки через неадекватні механізми формування рівня домагань. Об'єктивно оцінки такої дитини, особливо статус і успішність у колективі, знаходяться на низькому рівні. Спостерігається недостатня сформованість морально-етичних понять, слабка навчальна мотивація, однобічний розвиток сфери мотивації та потреб. Суб'єктивно, а точніше – суб'єктивно завищений рівень компенсації, самооцінки, домагань.

Розглянемо зв'язок між функціонуванням сім'ї та факторами, що формують девіантну поведінку. По-перше, сім'я є відображенням генетичних факторів, які можуть впливати на схильність дитини до відхилень, що полягає в його репродуктивній функції. По-друге, сім'я забезпечує виховання дітей, передачу соціального досвіду, культури, соціальних норм, правил і цінностей, що відображено в таких функціях, як виховання, розвага, соціальний контроль. По-третє, сім'я повинна забезпечувати психологічний комфорт усіх своїх

членів (психотерапевтична функція). По-четверте, на сім'ї покладено обов'язок забезпечити дітей усім необхідним для виживання, виховання та розвитку, спостерігаючи при цьому взаємозв'язок між економічно-сімейним функціонуванням сім'ї та соціальними факторами девіантної поведінки. Сім'ї, які не здатні виконувати хоча б деякі функції, називаються неблагополучними.

Відповідно, соціальні чинники девіантної поведінки відображаються в порушенні сімейної економіки та сімейних функцій, а виховні чинники девіантної поведінки – у здійсненні виховної, розважальної, соціально-контрольної функцій, неспроможності сім'ї. Виконання психотерапевтичної функції сім'ї проявляється як психологічний елемент девіантної поведінки [7].

Тому було висунуто припущення, що зростання в неблагополучній сім'ї є одним із найважливіших факторів, що призводять до відхилень у дитини. Ця теза була підтверджена кількома науковими дослідженнями. Вплив сім'ї на формування девіантної поведінки дітей залежить від соціальних факторів (забезпечення комфортних умов проживання), факторів громадської діяльності (інтеграція батьків у соціальні відносини, передача соціальних норм і соціального досвіду) і афективні фактори (стосунки між батьками і дитиною).

Структурними компонентами батьківсько-дитинних стосунків є емоційне ставлення до підлітка, міжособистісна дистанція з дитиною, сприйняття дитини на когнітивному рівні, форма і спрямованість контролю за поведінкою підлітка. Статистика свідчить, що 63 % батьків не сприймають своїх дітей такими, якими вони є. Так, у міру порушення емоційних зв'язків у сім'ї підліток стає агресивним як прояв компенсаторної реакції на жорстокість батьків, приниження, відсутність любові та уваги. О.В. Литвинова також звернула увагу на те, – що «емоційні стосунки визначають, наскільки батьки передають цінності своїм дітям» [69].

Саме тому для дослідження сімейної взаємодії та впливу родини на виникнення девіацій у підлітковому віці було обрано такі методи діагностики: методика «Шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) за Д.Х. Олсоном та методика «Сімейна соціограма» (Є.Г. Ейдемільер). Дані

методики допоможуть з'ясувати, що саме може лежати в основі проявів девіантної поведінки у підлітковому віці, оскільки одним із факторів ризику є порушення структури сім'ї.

У свою чергу, потреба підлітка бути самостійним для задоволення своїх основних потреб також свідчить про неблагополучну сім'ю. У цьому випадку сім'я не виконує своїх сімейних функцій. Підліток, який змушений піклуватися про себе, не тільки втрачає власне життя, але й підвищує ймовірність скоювати злочини та зазнавати наслідки ауто агресивної поведінки направленої у свій бік, навіть не усвідомлюючи цього самостійно [87, с. 1-7].

Методика «Шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) за Д.Х. Олсоном створена для оцінки двох основних параметрів сімейної структури у «круговій» (циркулярній) моделі. Сімейні моделі зазвичай намагаються встановити зв'язок між теорією, дослідженнями та клінічною практикою. Такі моделі, як правило, використовують згуртованість, ієрархію та гнучкість, тобто здатність сімейної системи адаптувати їх до змін ситуації та стресів як ключові параметри в описі структури сімейних взаємин. Ця модель включає дві основні осі (згуртованість і гнучкість), які задають тип сімейної структури і один додатковий параметр – комунікацію, графічно не включену в модель (Рис. 2.6.).

Метод містить список тверджень (від 1 до 20). Респондентам було запропоновано оцінити кожне твердження двічі відповідно до того, наскільки воно виразне, за п'ятибальною шкалою: майже ніколи – 1; рідко – 2; іноді – 3; часто – 4; майже завжди – 5. У першому випадку респондентам ставилося завдання оцінити реальне функціонування сім'ї, у другому – ідеальне, тобто таке, яким його хочуть бачити підлітки.

Згуртованість сім'ї – це ступінь емоційного зв'язку між членами сім'ї: в найбільшому вираженні цього зв'язку вони емоційно взаємозалежні, рідше – автономні і віддалені один від одного. Для діагностики згуртованості сім'ї використовували такі показники: «емоційний зв'язок», «сімейні кордони», «прийняття рішень», «час», «друзі», «інтереси та відпочинок» [11, с. 105-107].

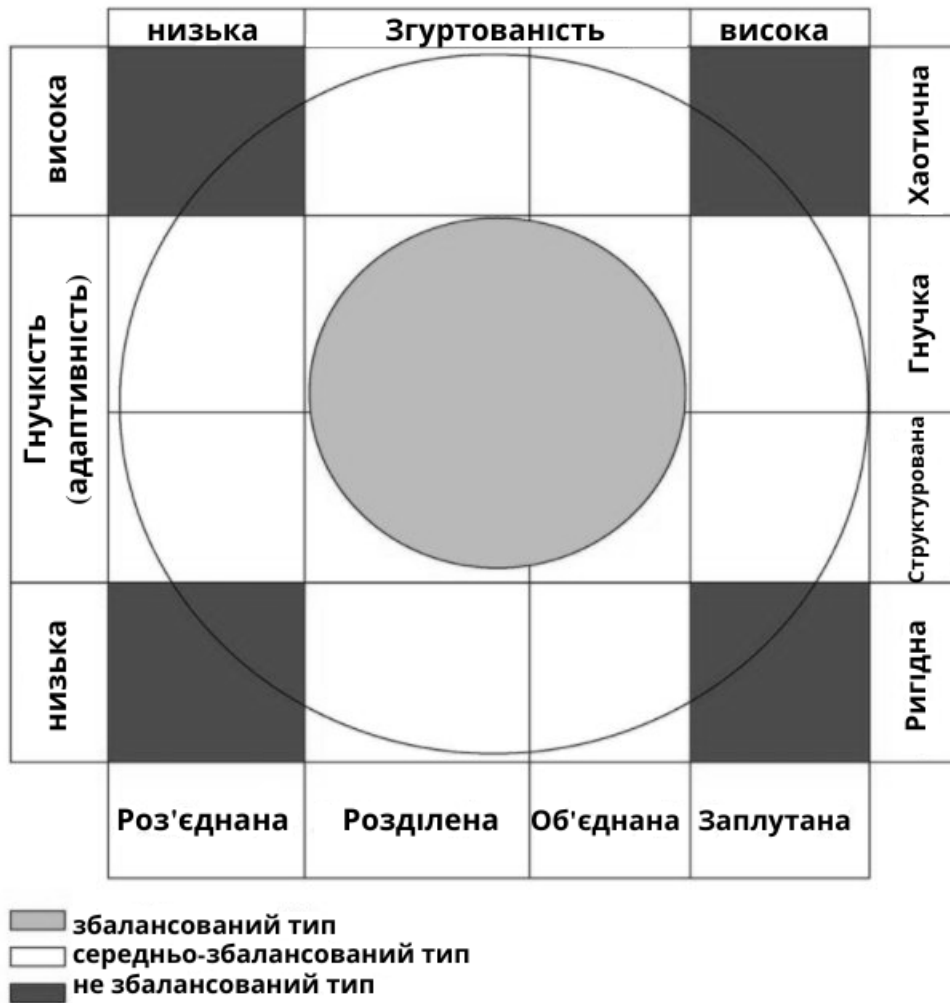

Рис. 2.6. Циркулярна модель
сімейної адаптації та згуртованості за Д.Х. Олсоном

Адаптація сім'ї – це характеристика того, що сімейна система може гнучко адаптуватися і змінюватися під впливом стресових факторів. Для діагностики адаптивності використовували такі параметри: «лідерство», «контроль», «дисципліна», «сімейні правила та ролі».

У моделі циклу сімейна згуртованість класифікується на чотири рівні – від дуже низького до дуже високого. Вони отримали такі позначення: роз'єднаний (disengaged) тип сім'ї; розділений (separated) – низький до помірного; об'єднаний (connected) – помірний до високого та заплутаний

(enmeshed) – надмірно високий рівень. Так само було діагностовано чотири рівні сімейної адаптації: ригідний, структурований, гнучкий і хаотичний.

Автор методики виділив помірний (збалансований) і екстремальний (не збалансований) рівні згуртованості та адаптації сім'ї та вважали збалансовані рівні показниками успішності системи. Для сімейної згуртованості рівні роздільні та пов'язані, для сімейної адаптації – структуровані та гнучкі. Екстремальні рівні зазвичай вважаються проблематичними, спричиняючись на розбіжності у функціонуванні сімейної системи.

Комбінуючи чотири рівні згуртованості та чотири рівні адаптивності, можна ідентифікувати 16 типів сімейних систем, 4 з яких є помірними на обох рівнях і називаються збалансованими, а 4 є екстремальними або незбалансованими, оскільки вони мають екстремальні рівні показників на обох рівнях [61, с. 12-15].

Інші вісім типів є середньо-збалансованими (прихованими), оскільки один із параметрів відноситься до екстремальних рівнів, а інший – до збалансованих.

Коли сім'ї приходять на терапію, вони зазвичай є одними з крайніх структурних типів. Якщо рівень згуртованості занадто високий (хаотична система), у сім'ї надто велика доцентрова сила, потреба в емоційній близькості та лояльності є надзвичайною, і окремі члени сім'ї не можуть діяти незалежно. У сім'ї панує згода, і розбіжності в думках не заохочуються. Навіть страх перед різницею, страх перед небезпекою такої сім'ї. Члени сім'ї мають мало особистого простору і низьку ступінь диференціації один від одного. Сім'я, як система, має жорсткі зовнішні кордони з навколишнім середовищем, тоді як внутрішні межі між підсистемами та індивідами слабші. Енергія людей здебільшого зосереджена в домі чи окремій підсистемі сім'ї, де мало друзів та інтересів, які не поділяються з іншими [85, с. 285-296].

З іншого боку, роз'єднана система з низькою згуртованістю має занадто велику відцентрову силу. Члени сім'ї надзвичайно емоційно віддалені, мало люблять один одного та демонструють суперечливу поведінку. Вони проводять

мало часу разом і не мають друзів чи спільних інтересів. Їм складно підтримувати один одного і разом вирішувати життєві проблеми. Однак таких членів сім'ї не можна назвати «високодиференційованими особистостями» в розумінні М. Боуена, оскільки за ізоляцією та акцентом на незалежності вони часто приховують сторону, яка не може встановити інтимні стосунки, що збільшує час, проведений у контакті з іншими [87].

Полюси цієї шкали (близькість – роздільність) відображають два основні людські страхи – страх бути самотнім і страх бути поглиненим іншими. Врівноважені члени сім'ї здатні поєднувати свою незалежність із міцним зв'язком із родиною.

Сім'ї з дисоціативним типом стосунків відрізняються деякою емоційною розділеністю, але вона не проявляється в таких екстремальних формах, як у роз'єднаних системах. Хоча час, проведений нарізно, важливіший для сімей, вони можуть збиратися разом, щоб обговорити проблеми, підтримувати одне одного та приймати рішення разом. Інтереси та друзі часто різні, але деякі спільні з іншими членами сім'ї.

Для згуртованих сімей характерна емоційна близькість і лояльність у стосунках. Члени сім'ї часто разом. Цей час для них важливіше, ніж час, витрачений на особистих друзів і інтереси. Однак ця родинна згуртованість не досягає рівня хаосу, коли будь-які відмінності зникають. Системи, незбалансовані за шкалою гнучкості, як правило, або жорсткі, або хаотичні.

За словами Д.Х. Олсона, система має тенденцію ставати жорсткою, коли її перевищують, коли є один член сім'ї, який керує і контролює все. Тенденція до обмеження переговорів, більшість рішень нав'язує керівництво. У жорстких системах ролі зазвичай чітко розподілені, а правила взаємодії залишаються незмінними.

Система часто опиняється в розладі під час кризи, наприклад, при народженні дитини, розлученні, втраті джерела доходу тощо. Іноді сім'я опиняється в такому стані. Проблеми можуть виникнути, якщо система застрягла в ньому надовго. Цей тип системи має нестабільне або обмежене

лідерство. Рішення імпульсивні та необдумані. Ролі нечіткі і часто переходять від одного члена сім'ї до іншого. Велика кількість змін призводить до непередбачуваності того, що відбувається в системі.

Д.Х. Олсон вважає, – наступні два типи сімейних структур рівноважними, «структуровані системи характеризуються деякими ознаками демократичного лідерства, зокрема здатністю членів сім'ї обговорювати загальні проблеми та враховувати погляди дітей. Ролі та сімейні правила стабільні, але є місце для дискусій. Гнучкі сімейні системи характеризуються демократичним стилем керівництва» [92, с. 42-51]. Переговори проходять відкрито і активно залучають дітей. Ролі розподіляються з іншими членами сім'ї та змінюються за потреби. Правила можна змінювати і прив'язувати до віку членів сім'ї. Однак інколи в сім'ї може бути брак лідерства, і суперечки між членами сім'ї можуть призвести до того, що система виходить з-під контролю.

У моделі Д.Х. Олсона – структури збалансованого типу, вісім – помірно збалансовані (збалансовані за однією шкалою, маргінальні – за іншою), чотири – екстремального типу, незбалансовані за обома параметрами. На основі кругової моделі Д.Х. Олсон розробив три гіпотези:

1) Збалансовані пари та сім'ї, як правило, функціонують більш повноцінно на всіх етапах життєвого циклу, ніж незбалансовані пари та сім'ї;

2) У ситуаціях стресу або змін у завданнях життєвого циклу сім'ї змінюють близькість і здатність пристосовуватися до навколишнього середовища. Збалансована сім'я не означає, що вони завжди діють помірковано. Сім'ї можуть наближатися до меж вимірів, коли це необхідно, але потрапляння в пастку в цих місцях може викликати психологічні проблеми серед їхніх членів родини [53, с. 3-4].

3) Позитивні комунікативні навички (емпатія, навички слухання, навички саморозкриття, навички ведення конструктивних діалогів тощо) допомагають підтримувати баланс у двох основних вимірах, завдяки чому збалансовані типи сімей частіше, ніж неврівноважені, змінять рівень інтимності та гнучкості. І навпаки, системи екстремального типу характеризуються

поганим зв'язком, що перешкоджає переходу до збалансованих типів і збільшує ймовірність того, що вони будуть використовувати в екстремальних позиціях.

Згідно вище загнаної методики отримали наступні результати за різними шкалами, які фіксують рівень взаємодії у сім'ї, що згідно мети дослідження може впливати на прояви девіантної поведінки у підлітковому віці (Рис. 2.7.).

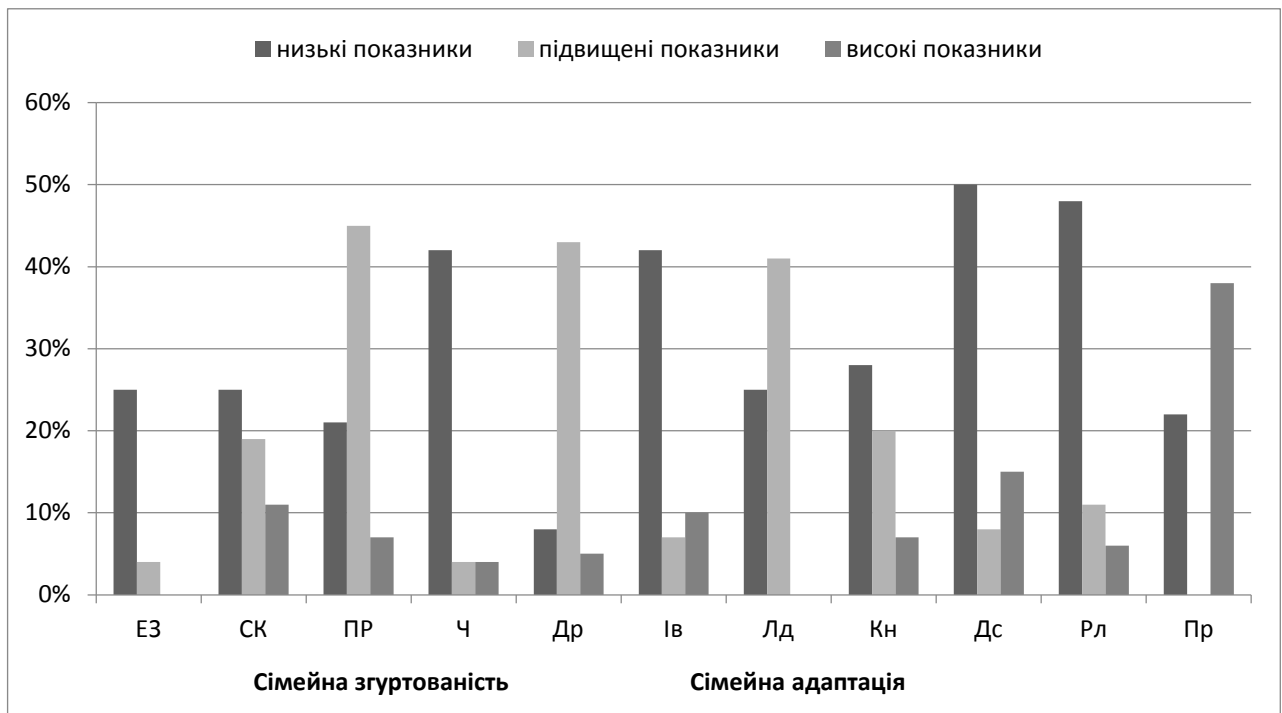

Рис. 2.7. Попередній зріз даних за методикою «Шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) за Д.Х. Олсоном

Результати фіксувалися за найнижчими показниками і найвищими показниками за рівнями адаптації та згуртованості у сім'ї очима підлітків. Було встановлено, що низькі показники за шкалою «дисципліна» (50%), що свідчить про умовні протести зі сторони підлітків на не задоволені потреби з боку родини, що прямопропорційно свідчить показник «час» з високим рівнем 42%, що доводить відчутність часу на взаємодію між членами сім'ї або відстороненість одного або двох учасників взаємодії.

Узагальнюючи отримані дані можемо вказати, що 15 осіб мають низький рівень адаптації, 9 середній рівень та 6 осіб мають низький рівень адаптації.

Відповідно до показника сімейної адаптації 12 респондентів мають розділений вид, а 18 осіб роз'єднаний вид згуртованості. За показником згуртованості маємо: 12 осіб мають високий рівень згуртованості, 9 осіб – середній та 9 – низький. А також зафіксовано у 12 респондентів структурований вид адаптації, 4 респондентів ригідний, 9 хаотичний та 5 гнучкий вид адаптації (Рис. 2.8.).

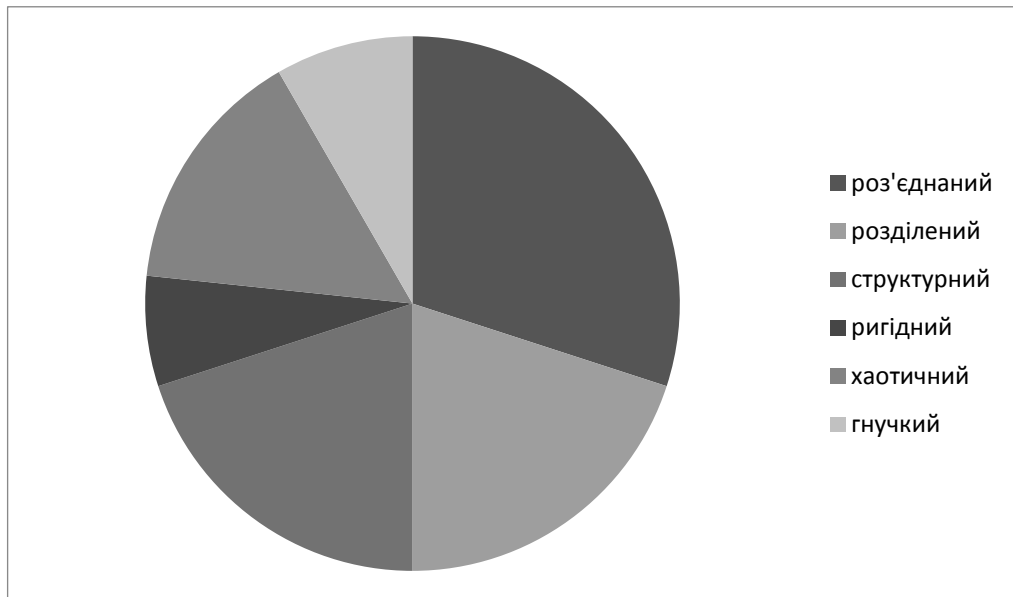

Рис. 2.8. Види сімейної адаптації та згуртованості до корекції за методикою «Шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) за Д.Х. Олсоном

Для згуртованих сімей характерна емоційна близькість і лояльність у стосунках. Члени сім'ї часто разом. Цей час для них важливіше, ніж час, витрачений на особистих друзів і інтереси. Однак згуртованість такої сім'ї ще не досягла рівня хаосу, коли всілякі розбіжності розриваються. Сім'ї потрібен не лише баланс інтимності, але й оптимальне поєднання змін усередині сім'ї, які можуть зберегти її ідентичність стабільною.

Системи, незбалансовані за шкалою гнучкості, як правило, або жорсткі, або хаотичні. Ситуації, в яких сім'я протистоїть змінам і пристосовується до змін (народження, смерть членів сім'ї, ріст дітей і їх відрив від сім'ї, зміна професії, місця проживання і т.д.) [31, с. 37-43].

У ході дослідження було висунуто припущення, щодо показників прояву психічних станів у підлітковому віці відповідно до типів функціонування сім'ї, згідно вибірки дослідження, було встановлено, що найбільш виражений незбалансований тип взаємодії у родині – 42 %, а саме зазначимо, що взаємодія у сім'ях відбувається на таких рівнях як: ригідний – заплутаний та роз'єднаний – хаотичний. (Рис. 2.9.).

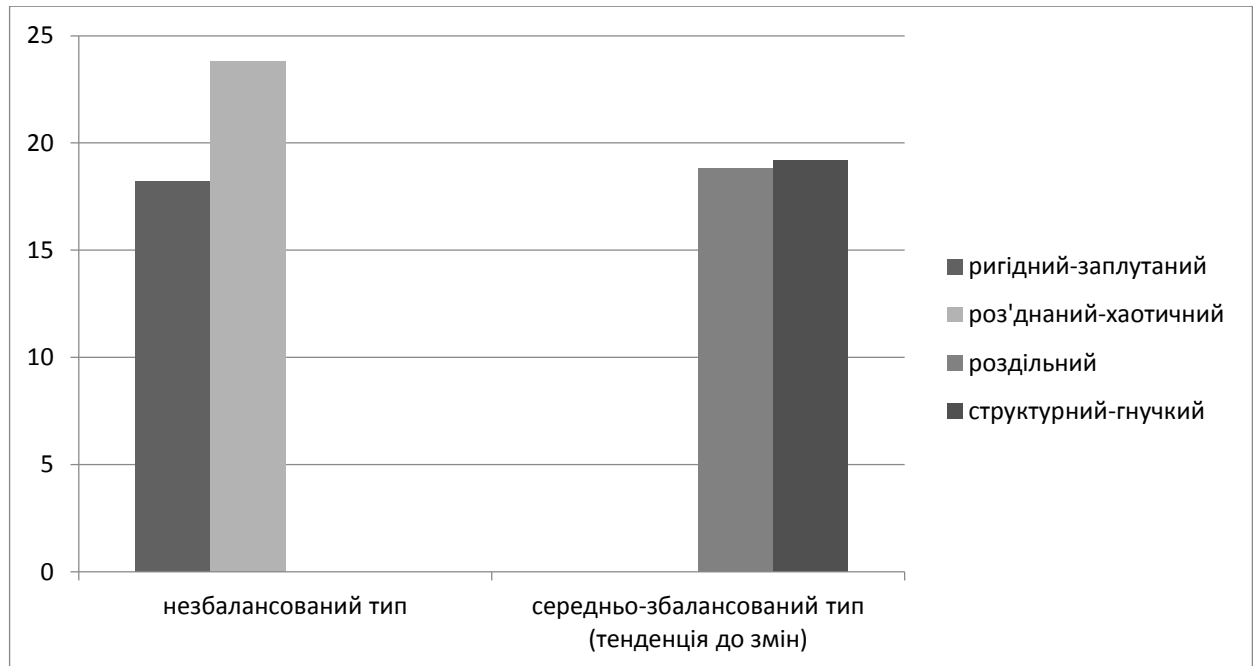

Рис. 2.9. Домінуючі типи взаємодії членів сім'ї в сімейній структурі

Отже, можна зробити висновок, що кожна девіація містить деструктивну і творчу ініціацію, і для процесу соціальної еволюції важливо, який компонент переважає. Позитивні відхилення означають, що вони сприяють розвитку прогресивних систем, покращують їх організацію та допомагають подолати застарілі, консервативні чи навіть реакційні стандарти поведінки. Межа між позитивними та негативними формами девіантності рухлива в часі та соціальному просторі під впливом емоційних зв'язків у родині та структурою сімейної взаємодії.

Наступною методикою було обрано методику «Сімейна соціограма» за Є.Г. Ейдемільером, що дозволяє визначити місце суб'єкта в системі міжособистісних відносин і, тим більше, характер сімейного спілкування – безпосередній або опосередкований. Дана методика відноситься до проєктивних методів діагностики, але вона доповнює встановлену мету зазначеного дослідження.

За результатами першої стандартної оцінки вираховують кількість членів сім'ї, зображених респондентами, що порівнюються з кількістю реальних членів сім'ї. Члени сім'ї, які, ймовірно, мають конфліктні стосунки з партнером, не втягуються у ширше коло і про них забувають. Також в якості члена сім'ї може бути зображений хтось із сторонніх людей, тварина, улюблений предмет і т.д.

Далі звертаємо увагу на розмір кола. Більші кружечки «Я» вказують на адекватну або завищену самооцінку, а менші кружечки «Я» вказують на низьку самооцінку порівняно з іншими. Розмір кіл інших членів сім'ї вказував на їх важливість в очах суб'єкта. Вам слід звернути увагу на те, де в обведеній області розташовані кола і як вони співвідносяться. Наявність кола суб'єкта в центрі може вказувати на те, що людина егоцентрична, тоді як перебування внизу, подалі від інших кіл, що символізують інших членів сім'ї, може вказувати на досвід емоційного відторгнення.

Найважливіші члени родини зображені у вигляді великих кіл у центрі або вгорі тестової зони. Зрештою, аналізуючи відстань між колами, можна отримати багато інформації. Відстань одного кола від інших кіл може свідчити про конфліктні стосунки в родині. Свого роду «злиття», коли кола нашаровуються одне на одне, стикаються або знаходяться одне в одному, що вказує на існування недиференційованого, симбіотичного «Я» між членами сім'ї. Кола можуть бути розташовані в лінійному порядку, що означає або формальний підхід до дослідження, або відсутність інтимності. Якщо кружечки знаходяться у вільних положеннях, на різній відстані один від одного, це свідчить про певний ступінь близькості між членами сім'ї. Існує також

можливість розмістити обличчя членів сім'ї в колі, надаючи формальній схемі більш людський відтінок. Описи членів сім'ї на етапах її життя дозволяють виявити структуру сім'ї. Важливою перевагою цієї методики також є те, що результати та ідеї для сім'ї можна отримати за дуже короткий час [49, с. 19-32].

Дана потреба підлітка у «правильній» взаємодії з ним підтверджують і результати за методикою «Сімейної соціограми». (Рис. 2.10.).

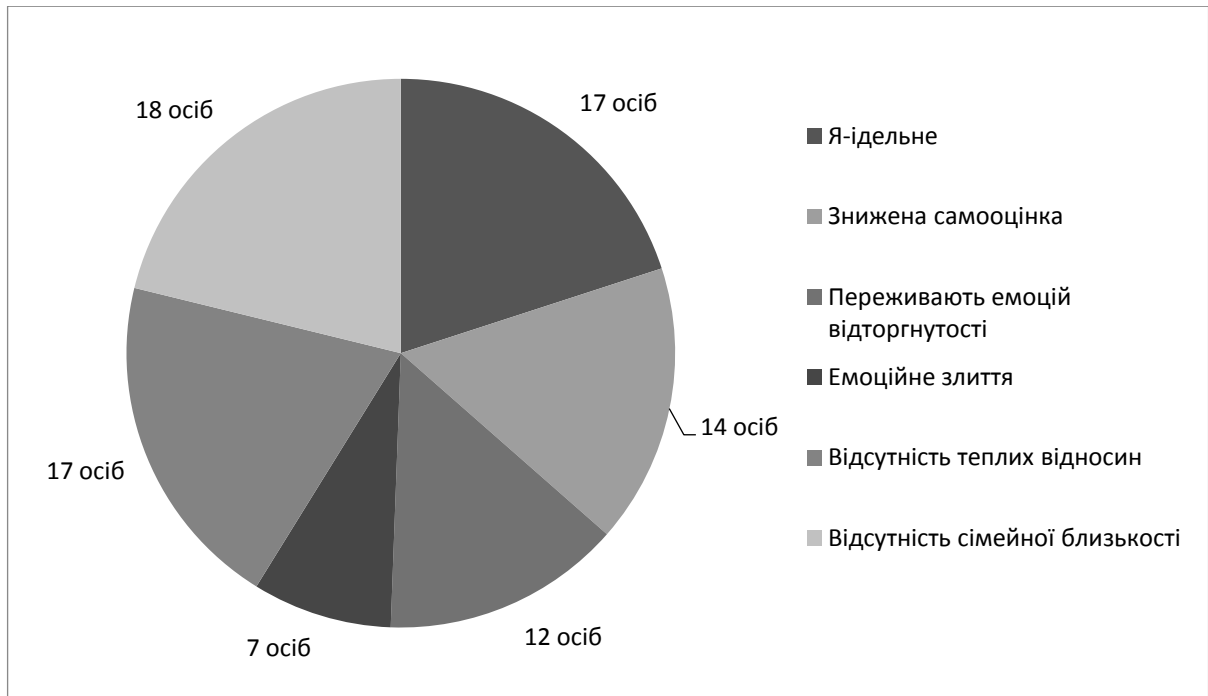

Рис. 2.10. Критерії оцінки даних за аналізом «Сімейна соціограма»
(Є.Г. Ейдемільер)

Було виокремлено основні критерії оцінювання даного методу, такі як: число членів родини, величина кіл, розташування та графічна дистанція. Саме тому було виокремлено оцінку «реального-Я» та «ідеального-Я» серед підлітків, більшість підлітків (53 %) живуть ідеальним образом «Я» у сім'ї, що свідчить про не задоволені потреби підлітка та не можливість висловлювань. Також більшість підлітків, мають занижену самооцінку, через зображені маленькі кола, у деяких підлітків – дівчат присутня значимість постаті матері, хоча і зазначають, що реальне не задовольняє їх явлення про родину.

43 % підлітків відчують переживання емоцій, щодо відторгненості, що свідчить невідповідність образів та уявлень про родину у підлітковому віці, що є кризовим та переломним моментом у житті людини у цьому віковому періоді. Більшість підлітків не відчують теплих взаємин з близькими, адже зображують кола членів сім'ї з великим розмахом у дистанції між собою і здебільшого на одному рівні.

Отже, можна зробити висновок, що кожна девіація містить деструктивну і творчу ініціацію, і для процесу соціальної еволюції важливо, який компонент переважає. Позитивні відхилення означають, що вони сприяють розвитку прогресивних систем, покращують їх організацію та допомагають подолати застарілі, консервативні чи навіть реакційні стандарти поведінки. Межа між позитивними та негативними формами девіантності рухлива в часі та соціальному просторі під впливом емоційних зв'язків у родині та структурою сімейної взаємодії.

2.3. Обговорення результатів дослідження взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків

Сучасні психологи, що займаються проблемою взаємозв'язку структурних параметрів сім'ї з проявами девіацій у підлітків, відзначають негативний вплив типу сім'ї та сімейних відносин на формування особистості підлітків з девіантністю. Основний вид домашнього виховання, що деструктивно впливає на формування особистості людини, що розвивається. У кожного з них в душі живе неприязнь, яка в підсумку призводить до девіантної поведінки [40, с. 19-26]:

- бездоглядність, що супроводжується відсутністю необхідного догляду, інтересу до потреб дитини та контролю за її поведінкою;
- підвищена моральна відповідальність – коли дитина змушена взяти на себе роль, яка не відповідає її віку та розвитку (це часто трапляється в сім'ї алкоголіків, один з дітей бере на себе роль батька);

- емоційне неприйняття батьками, які піклуються про матеріальні потреби, розвиток і навчання дитини, позбавляючи її душевного тепла;
- відкрита надмірна опіка – коли турбота про дитину та її потреби супроводжується надмірним контролем, придушенням бажань дитини, спрямованістю на уявлення про потребу зробити ту чи іншу дію;
- надмірна опіка або поблажливість – коли виховання стає схожим на «ідолів сім'ї».

За допомогою психологічного інструментарію було виокремлено основні параметри сімейної структури, які можуть впливати на прояви девіації у підлітковому віці:

- сімейні кордони (СК) – 25 % респондентів зазначили, що мають низькі показники за цією шкалою, що може свідчити про хитку взаємодію у родині;
- ролі у родині (Рл) – 48 % респондентів фіксують низькі показники, це говорить, про змішані стандарти у сімейній структурі, про навіювання підліткам не їх зобов'язань, або ж навпаки, не вміння підлітка підпорядковуватись та сприймати раціонально вірні позиції «батько-дитина».

У сім'ях, які успішно вирішують виховне завдання, можливим зовнішнім аморальним впливам активно протидіє стійка моральна позиція сім'ї. У формально заможних сім'ях утворилися невеликі розриви внаслідок недостатньої уваги до виховання дітей і неповноцінних стосунків між дітьми та батьками, які в деяких випадках домінують в окремих рисах особистості. Об'єктивно несприятливі умови виховання сприяють послабленню ролі позитивних соціальних факторів у вихованні і посиленню негативних в умовах неорганізованого впливу. Негативну роль відіграли неповні сім'ї і низька грамотність батьків. Нарешті, злиття негативних внутрішніх сил (аморальна сім'я) із зовнішніми силами (аморальне оточення).

Ця схема має діагностичне значення для вибору адекватних засобів впливу на підлітка, що дозволяє об'єктивно підійти до вирішення проблеми про зміст, методи та про інтенсивність одночасного впливу на сім'ю та її

вихованця. Інтенсивність на сім'ю має зростати, образно кажучи, в геометричній прогресії, оскільки в міру розпаду моральних сімейних відносин виникає протидія впливу «не здорової» сім'ї позитивному моральному впливу зі сторони [97, с. 264-292].

Значні зміст і характер внутрішньо-сімейних відносин, але і вони тісно пов'язані з іншими факторами і тільки в сукупності з ними набувають істотного значення. Кожен із факторів може стати і домінуючим, і другорядним залежно від змісту та структури об'єктивної та суб'єктивної сторін сімейних відносин.

Ідея коливань також важлива для розуміння процесів у системі. В інтегрованій моделі сімейної терапії пропонується концепція маніпулятивної системи – концепція, що розвиває структурну теорію. Система маніпуляції сім'ї переходить з одного стану в інший і назад. В результаті система коливається між різними, часто протилежними станами (загострення симптомів і періоди затишшя у підлітка; періоди пияцтва і тверезості у чоловіка і т.д.). Очевидно, що параметри ієрархії та згуртованості (замкнутості) можуть змінюватися в різних станах, часто залишаючись постійними протягом періоду часу, порівнянного з фазою життєвого циклу [93, с. 184-214].

З урахуванням даних отриманих за запропонованими методиками, можна вказати про пряму залежність показників психічного стану підлітка, на його прояви до адитивної поведінки, що може пояснювати наявність високих показників за шкалами «тривожність» (31 %), «ригідність» (30 %), «агресивність» (23 %), «фрустрація» (42 %) – такі механізми виконують роль захисних механізмів особистості (Додаток Л). Механізми психологічного захисту виникли в ході еволюції людини як спосіб адаптації організмів до мінливих умов навколишнього середовища, культур і соціальних систем. Ці механізми динамічні і нестійкі, а структура їх зв'язку з особливостями особистості і поведінкою залежить від багатьох факторів, що впливають на психологічні стани. Суть механізмів психологічного захисту полягає в тому, щоб зберегти цілісність свідомої поведінки, щоб не реалізувалися мотиви, що

суперечать і експресивні порівняння з основоположними соціально обумовленими нормами поведінки [98, с. 3-17].

Інакше поведінка розпадається і описує недосконалість цілісного, внутрішнього, послідовного сприйняття світу підлітка. Захисні психологічні механізми, також відомі як механізми психологічної адаптації, мають різні пояснення в різних теоретичних концепціях. Як їх описував М. Ярош, – «як звичні способи поведінки, які людина засвоює з дитинства, але процес їх засвоєння і реалізації залишається несвідомим» [3, с. 94-100].

Неправильні стилі виховання через механізми визначають розвиток певних психологічних захисних методів у дитинстві. У підлітковому віці відбувається стрибок – засвоєне в прихованій формі стає новою особистісною формою – комплексом методів психологічного захисту особистості.

Хоча набір різноманітних психологічних захисних методів є унікальним для окремих індивідів, існує тісний зв'язок між специфікою захисних механізмів і якістю емоційного стану індивіда. Кожна особистість при стресі має свій набір методів психологічного захисту. Кожен механізм психологічного захисту може бути або недостатнім, залежно від обставин. Тому однозначно говорити про «погані» або «хороші» методи захисту не можна.

В залежності від емоційного стану підлітка і його взаємодії з близькими, було встановлено основні параметри структури сім'ї, які впливають внутрішню згуртованість та адаптацію у родині, а саме:

- «емоційний зв'язок» (ЕЗ) – низькі показники у 25 %, що свідчать про не структуровані зв'язки між членами сім'ї, у підлітків з низьким показником емоційної близькості з батьками відсутнє;
- «сімейні кордони» (СК) – низькі показники у 25 % респондентів, що свідчить про змішаний формат виховання у родині, а також про заміну ролей на що вказують результати за шкалою «ролі» (Р) – 48 % мають низькі показники.

- «прийняття рішень» (ПР) – 21 % описують як низькі показники, що свідчить про малу ймовірність залучення підлітка у вирішенні питань, що стосуються сім'ї в цілому.

- шкала «час» (Ч) та шкала «інтереси і відпочинок» (ІВ) мають однаковий низький показник у 42 % діагностованих респондентів, що свідчить про залежність та дозволяє оцінити, як члени сім'ї зараз бачать свою сім'ю і якою вони хотіли б їх бачити. Розрив між реальністю та ідеалами визначає ступінь задоволеності існуючим «тут і тепер».

- шкала «дисципліна» низькі показники зафіксовано у 50 % респондентів, що свідчить про наявність можливо агресивних проявів підлітків, у сторону сімейних правил, установок та обов'язків, підліток не готовий миритись з небажаними діями стосовно нього.

Середньо-збалансований тип домінує на 38 % від загальної кількості респондентів, до нього було віднесено такі рівні як: роздільний (18,8 %) та структурний – гнучкий (19,2 %) таке співвідношення свідчить про тенденцію, родини до змін і може вказувати напрямок в якому слід працювати психологу у ході діагностування того чи іншого типу взаємодії у родині.

Щодо показників психічного стану підлітків, можна стверджувати про існуючу співзалежність за критеріями адаптації та згуртованості у сім'ї. Для цього було використано метод статистичної обробки даних за програмою SPSS 17.0., що дозволило встановити на скільки тісні взаємозв'язки існують за різними показниками взаємодії (Табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Статистично значущий показник

t-критерію Стьюдента за критеріями констатуючого експерименту

Психічний стан	Тривожність	Агресія	Фрустрація	Ригідність
Критерій взаємодії				
Емоційний зв'язок	1,063*	2,121*	2,352*	4,258
Контроль	2,125**	4,056	3,465	2,105**

Інтереси і відпочинок	2,571*	-1,027	4,231	-4,023
Дисципліна	2,671*	2,045**	2,056**	-4,023
Правила	1,758	3,872**	4,238	2,551*
Прийняття рішень	-3,852	2,023**	2,451**	3,421

При значенні * $p < 0,01$, ** $p < 0,05$.

Відповідно до отриманих даних можна стверджувати, про позитивну кореляцію та значимість отриманих результатів вище. А отже, при високих показниках рівнів «тривожності» та «агресії» маємо низькі показники за шкалою «емоційного зв'язку» та високі показник за шкалою «контроль» при рівні значимості $p < 0,01$, що свідчить про залежність психічного стану підлітка на загальний стан взаємодії у сім'ї.

При підвищених показниках рівнів «агресії» маємо низькі показники за шкалами «дисципліна», «прийняття рішень» та «правила» при рівні значимості $p < 0,05$, при цьому від'ємний показник за шкалою «інтереси і відпочинок», що свідчить про обернену взаємозалежність, чим вище показник за шкалою «інтереси і відпочинок» тим нижче показник «агресії», це може вказувати на готовність і потребу підлітка у сімейній взаємодії, ніби він прямо не може попросити про допомогу, але потребує її зі сторони родини.

Порівнюючи отримані результати за методикою «Шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) за Д.Х. Олсоном та методикою «Схильність до залежної поведінки» (В.Д. Менделевич) було констатовано, що у що в сім'ях із проявами різних типів залежності, а саме: нарко- та алкогольна залежності, ігрова/комп'ютерна залежність та музикальний і спортивний фанатизм переважають незбалансований та середньо-збалансований тип взаємодії у сімейній структурі на різних рівнях стосунків в сім'ї (Табл. 2.2.).

Залежність типу сімейної взаємодії
від проявів девіацій у підлітковому віці

Тип взаємодії у сім'ї	Схильність до залежної поведінки				Рівні
	Наркотична залежність	Алкогольна залежність	Ігрова/ комп'ютерна залежність	Музичний та спортивний фанатизм	
Збалансований	-	-	-	+	структурний
Середньо- збалансований	-	-	+	+	роздільний- структурний- гнучкий
Незбалансо- ваний	+	+	+	-	ригідний- заплутаний роз'єднаний- хаотичний

Нарко- та алкогольна залежності відповідає незбалансованому типу стосунків між батьками та підлітками, у сім'ях з ігровою – комп'ютерною залежністю та музикальним і спортивним фанатизмом переважає середньо-збалансований рівні взаємин [8, с. 16-18].

Отже, правильний вибір сімейної взаємодії сприяє формуванню гармонійного розвитку особистості. Навпаки, неправильний вибір стилю сімейного виховання призведе до порушення розвитку особистості дитини, формування комплексу неповноцінності та інших тяжких наслідків. Іншими словами, основним засобом профілактики девіаційних проявів неповнолітніх є моральне виховання. Найвищими чеснотами і духовними цінностями для будь-якої людини є доброта, чесність, справедливість, любов, краса і доброта. Як і у випадку з девіантністю, тут важливу роль відіграє авторитетна соціальна модель, заснована на доброзичливості та справедливості [42, с. 149-156]. Тому найкращий спосіб боротьби з упередженнями – це підтримувати і розвивати в сім'ї «вічні» духовні цінності.

Висновки до другого розділу

Структуру сімейної організації можна описати параметрами або структурними компонентами, які створюють повний образ сім'ї та відображають особливості взаємодії між членами сім'ї: кордони, або правила взаємодії вдома та поза ним; роль або функціональне становище члена сім'ї; ієрархія або механізми прийняття рішень і розподіл сфер відповідальності в сім'ї.

Структурними параметрами відповідно до методів діагностики сім'ї було виокремлено: кордони у взаєминах, ролі у родині, ієрархію, адаптацію, гнучкість, згуртованість і т.д.

Зазвичай існує лише три причини девіантної поведінки: психофізіологічні особливості підлітків, загострені труднощами перехідного віку; неблагополучні сім'ї (за різними критеріями); найближче оточення (в нашому випадку сім'я) із збалансованим та не збалансованим типом взаємодії у родині.

За результатами було встановлено, що у 17 % респондентів виявлено наркозалежність, у 28 % діагностованих було виявлено алкогольну залежність, тому було вирішено провести групову психотерапевтичну зустріч з батьками аби надати рекомендації для подальшої взаємодії з підлітками у яких виявлено прояви девіації.

Значно виражений рівень тривожності з високим показником 57 % респондентів, що може говорити про неоднозначність поведінкових проявів у підлітковому віці. Показники «агресивності» на високому рівні у 23 % респондентів, «фрустрація» – 42 %, що може бути імпульсом некерованих дій за теорією Дж. Долларда та Н. Міллера.

За результатами помітна присутньої тривожності в житті підлітків – вище середнього рівня 57 % від загальної кількості респондентів, що може пояснювати різні прояви взаємодії з однолітками або у сім'ї, які необхідно дослідити та виявити, чи завдають такі прояви наявних поведінкових реакцій руйнівної сили на психологічний стан підлітка.

При цьому домінуючим видом адаптації у родині є «роз'єднаний тип», що свідчить про приналежність підлітка самому собі. Така система з низькою згуртованістю має занадто велику відцентрову силу. Члени сім'ї надзвичайно емоційно віддалені, мало люблять один одного та демонструють суперечливу поведінку. Вони проводять мало часу разом і не мають друзів чи спільних інтересів. Їм складно підтримувати один одного і разом вирішувати життєві проблеми.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Теоретико-методологічні засади формувального експерименту

Емпірично дослідивши взаємозв'язок структурних параметрів сім'ї та їх вплив на прояви девіації у підлітковому віці було встановлено основні критерії констатуючого етапу дослідження.

Сімейна атмосфера – це психологічний клімат сім'ї. У ній міститься духовне життя батьків і дитини, єдність їхніх інтересів, пристрастей і переживань. У цьому контексті психологи говорять про духовну єдність родини, коли кожен прагне зрозуміти іншого, розділити його турботу та допомогу. Кожен у сім'ї може по-справжньому утвердитися в очах близьких, заслужити повагу, довіру, схвалення, правильно висловити себе в повсякденному житті та вільному часі. Культура вільного часу дуже впливає на сімейну атмосферу. Вільний час справляє найрізноманітніші позитивні враження, якщо його присвятити самотворчості та зростанню духовних потреб.

Батьківський вплив на дитину, стиль виховання та ставлення до дитини є критерієм щастя чи нездоров'я сім'ї. Було виявлено, що навіть в благополучних сім'ях там, де є матеріальний достаток, хороші житлові умови, соціальний статус батьків, рівень освіти та культури є серйозні розлади у міжособистісних стосунках.

Досить забезпечені сім'ї, де панує споживацтво та безжалісність, формують у дітей гіпертрофічні потреби і при цьому не формують у дітей емоційний зв'язок з батьками, що є обміном позитивного емоційного досвіду що перешкоджає розвитку моральних емоцій.

Важлива позиція у визначенні причин підліткової девіантності належить негармонійним сімейним стосункам, несприятливій атмосфері у процесі спілкування. Ці фактори у досліджуваних сім'ях призвели до незліченних і

різноманітних конфліктів і підлітки не можуть впоратися з ними самостійно. З огляду на це, основна увага зосереджується на тих характеристиках домашнього виховання та неформального спілкування, які визначають різні форми девіантності.

У сім'ях основною причиною девіантної поведінки підлітків є порушення сімейного виховання, при цьому можна виділити наступні дисфункції:

- перше судження про порушення пов'язане з енергією, увагою та часом, які батьки приділяють дитині (ступінь захисту). Тут розрізняють два рівні: надмірна опіка (батьки приділяють занадто багато уваги) і недостатня опіка (діти позбавлені батьківської уваги);

- друге - є ступінь задоволення потреб підлітків. Тут може бути два відхилення: поблажливість (прагнення до максимального задоволення всіх потреб дитини, балування) і повне ігнорування потреб дитини.

Також в сім'ях порушені сімейні кордони (немає визначених меж щодо особистих кордонів та розуміння відносно кордонів іншого члена родини); виявлені змішані стандарти у сімейній структурі (немає чіткого усвідомлення «власного-Я» та позиції «батьки-дитина»; відстороненість родинних зв'язків; деякі батьки не приймають участь у житті підлітків; рідко проводять час разом; відсутня мета у вихованні; батьки регулюють поведінку підлітків лайкою, осудом, покараннями; в деяких сім'ях батьки делегують тягар виховання своїх дітей родичам, гувернанткам, вчителям і часто випадковим людям.

Причини ослаблення або навіть розриву сімейних стосунків між дітьми та батьками виявлені у перевантаженості батьків і їм просто не вистачає часу для догляду за дитиною та її вихованням, конфліктні ситуації у сім'ї, алкоголізмі батьків, випадки жорстокого поводження з дітьми, відсутність доброї емоційної атмосфери в сім'ї, типові помилки у вихованні, особливості підліткового віку та інше. Відсутність або недолік емоційно-довірливого спілкування батьків і дітей у сім'ї, тепла і турботи до дитини призводять до того, що вона знаходиться в стані духовної депривації.

Дослідивши взаємозв'язок структурних параметрів сім'ї та виявивши девіантну поведінку у підлітків, була розроблена психологічна програма щодо профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

Не всі сім'ї охоче погоджувалися на зустріч, але організувавши батьківські збори, вони все-таки вийшли на відео-конференцію. З ними було обговорено багато питань, у тому числі роль батьків у проявах девіантної поведінки їхніх дітей. Після чого була проведена психологічна програма щодо питання профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

Отже, можна стверджувати, що мікроклімат у родині, може впливати на психічний стан підлітка, що провокує його невизначеність та може впливати на виникнення девіацій у підлітковому віці. Рівень задоволеності сімейним життям та збалансованості типом сімейної взаємодії відзначається на потенційних проявах схильності підлітків до девіантної поведінки.

3.2. Психологічна програма «Корекція девіантної поведінки у підлітковому віці»

У ході діагностування попереднього етапу експериментального дослідження були виявлені особи, які схильні до залежностей (наркотичної, алкогольної, ігрової/комп'ютерної та спортивної/музичної), для таких осіб було проведено психологічне консультування: індивідуальне консультування підлітків та сімейне консультування.

А для 5 осіб, у яких виявлені уже наявні ознаки (алкогольної та наркотичної залежності) було проведено сімейне консультування та заняття підлітків разом з батьками у вигляді інформаційної зустрічі з елементами тренінгу (Додаток К).

Дана зустріч інформативного характеру і направлена на подальше інформування яким чином саме сім'я може допомогти та взаємодіяти вже з підлітком з девіантною поведінкою. Для батьків дана зустріч є і психотерапевтичною груповою роботою на зближення з власною дитиною, що

допоможе краще зрозуміти поведінку дитини та налаштувати спільну взаємодію на вирішення даної проблеми у структурі родини, розглянувши першопричини виникнення подібних ситуацій [26, с. 43-46].

На основі отриманих діагностичних даних було розроблено та проведено цикл занять основна мета яких – провести профілактичну діяльність, спрямовану на зменшення кількості відхилень у підлітків (Додаток 3).

Основні задачі, які поставлено у психокорекційній програмі «Профілактика девіантної поведінки у підлітковому віці» є:

- 1) послаблення рівня залежності;
- 2) формування у підлітків позитивне само ставлення, само прийняття, відчуття власної цінності та значимості особистості;
- 3) формування у підлітків навички спілкування, вміння встановлювати контакти з близьким оточенням;
- 4) формувати прагнення до самопізнання та саморозвитку [21].

У проведенні психокорекційної роботи взяли участь 25 респондентів, у яких було встановлено високий рівень схильності до девіантної поведінки. Форма роботи визначалась як робота у групі. Вибір такої роботи був визначений віковими та психологічними особливостями підлітків і типами взаємодії у сім'ях [16, с. 90-95]. Групова робота дозволяє підліткам усвідомити різні моделі взаємодії, тактики спілкування з близькими, а також порівняти себе з оточенням, прагнучи до змін та власного самовдосконалення «ідеального – Я». Психокорекційна робота включала групові зустрічі з елементами тренінгових вправ (Табл. 3.1.).

Після проведення психокорекційної роботи було проведено повторне діагностування респондентів, аби виявити ефективність чи неефективність проведеної роботи. Основна мета визначити вплив ефективної роботи на підлітків, що схильні до проявів девіації.

**Структура психокорекційної програми
«Профілактика девіантної поведінки у підлітковому віці»**

№ з/п	Назва	Цілі	Завдання
1.	Чи знаю я себе?	Актуалізація знань та уявлень підлітків про себе	1) знайомство, створення позитивного емоційного фону; 2) формування мотивації до спільної діяльності; 3) формування уявлень про систему знань особистості про себе; 4) стимулювання усвідомлення власного «Я».
2.	Подорож до власного «Я»	Розширення системи уявлень	1) формування уявлень про особистісну унікальність; 2) розвиток здатностей до пізнання власного «Я»; 3) актуалізація уявлень по відношенню до себе; 4) формування уявлень про цінність власної особистості.
3.	Хто Я?	Розширення уявлень підлітків про себе	1) формування повного усвідомлення про себе, свої особливості; 2) розкриття багатоаспектного «Я», формування домагань до ідеалу; 3) формування уявлень про власне «Ідеальне – Я».
4.	Оцінка власного «Я»	Формування здатності адекватно оцінювати себе	1) формування уявлень про багатоаспектність самовідношення; 2) формування уявлень про фактори, що впливають на самовідношення; 3) стимулювання усвідомлення впливу оточення на уявлення і відношення підлітка до самого себе; 4) створення мотивації до формування само відношення на основі внутрішньої системи цінностей, поглядів та упереджень.

5.	Маски	Формування устремлінь підлітка адекватно оцінювати себе та свої можливості	1) формування уявлень про фактори, що впливають на формування само відношення; 2) усвідомлення уявлень про себе в очах близького оточення (сім'ї); 3) усвідомлення сутті власного «Я».
6.	Я та мій світ	Розвиток здатності до усвідомленості власного «Я»	1) розвиток а критичності по відношенню до себе; 2) усвідомлення ресурсів власної особистості; 3) стимулювання розвитку механізмів до самопізнання; 4) формування позитивної самооцінки.
7.	Я і мій емоційний стан	Формування позитивних емоцій, позитивного образу «Я»	1) формування здатності до безумовного прийняття себе; 2) усвідомлення особистісних ресурсів та можливостей; 3) опанування навичок саморегуляції; 4) формування навичок саморозкриття та самопрезентації.
8.	Бути впевненіше (зняття тривожності)	Формування впевненості у собі та зниження рівня тривожності	1) формування здатності до безумовного прийняття себе; 2) усвідомлення власних ресурсів та можливостей; 3) формування навичок саморозкриття.
9.	Ідеальне «Я»	Формувати уявлення до саморозвитку	1) формування уявлень про власне ідеальне «Я»; 2) формування уявлень про власний потенціал та ресурс розвитку особистості; 3) створення подальшої мотивації для роботи над собою.
10.	Психологія щасливої людини	Формування мотивації до саморозвитку	1) формування безумовного самоприйняття; 2) формування уявлень про можливі шляхи саморозвитку; 3) усвідомлення власних особистісних ресурсів та можливостей; 4) формування впевненості у собі.

Порівняльний аналіз результатів за методикою «Схильність до залежної поведінки» (В.Д. Менделевич) представлено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Порівняльний аналіз результатів схильності до залежної поведінки

Рівень	Ознаки тенденції		Ознаки підвищеної схильності		Ознаки високої вірогідності	
	До	Після	До	Після	До	Після
Критерій						
Наркотична залежність	40 %	10 %	40 %	10 %	20 %	0 %
Алкогольна залежність	50 %	20 %	30 %	10 %	20 %	0 %
Ігрова – комп’ютерна залежність	40 %	10 %	40 %	10 %	20 %	0 %
Музичний та спортивний фанатизм	50 %	10 %	35 %	10 %	15 %	0 %

Порівняльний аналіз результатів методики схильності до залежної поведінки за В.Д. Менделевичем дозволив встановити позитивну тенденцію до зниження загальної схильності до залежної поведінки серед підлітків [66]. Після проведеної корекційної роботи не було виявлено підлітків з ознаками високої вірогідності до залежності. На попередньому етапі цей показник становив 20 % і 15 % за критерієм «музичний та спортивний фанатизм».

Відповідно до результатів отриманих після корекції з урахуванням показників психічного стану підлітків, спостерігаємо також позитивну тенденцію до змін, про це свідчать показники отримані в результаті підрахунку балів за методикою Г. Айзенка «Самооцінка психічного стану» (Рис. 3.1.).

За рис. 3.1. спостерігаємо тенденцію зниження показників, що свідчить про ефективність проведеної психокорекційної роботи. Значна частка респондентів, фіксують зниження тривожності та характеризуються достатньою усвідомленістю навколишньої діяльності, сильною стресостійкістю, впевненістю в собі, відсутністю тривоги про те, що може статися без об’єктивних причин.

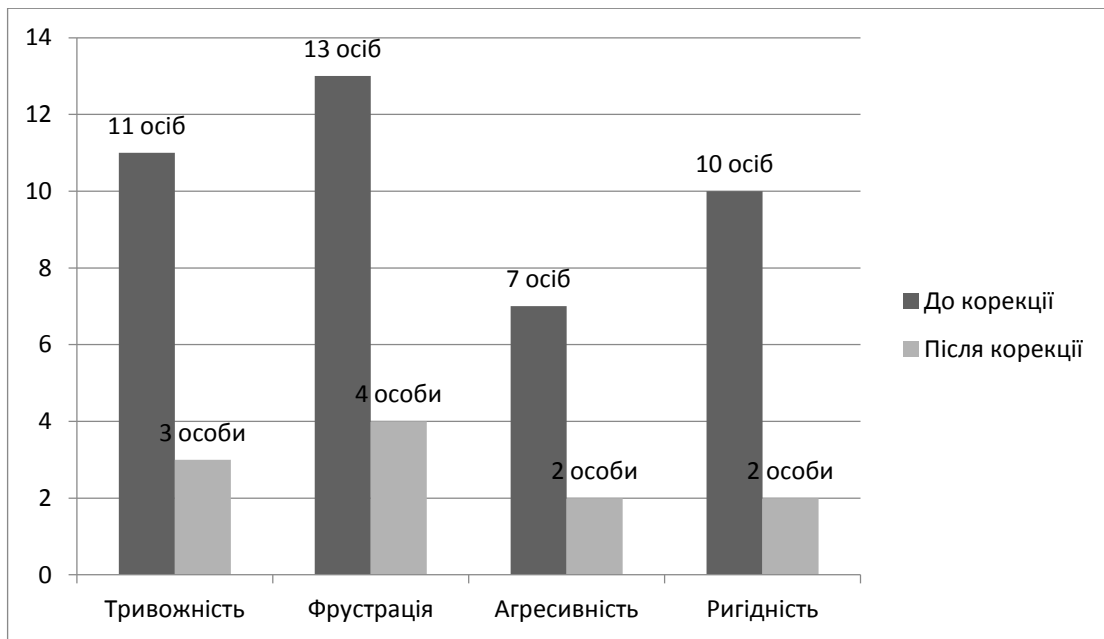

Рис. 3.1. Порівняльний аналіз високих показників за методикою «Самооцінка психічного стану» (Г. Айзенк)

Респонденти із середнім рівнем характеризується: відсутністю утрудненої соціалізації, самоконтролю, появою почуття тривожності, лише з об'єктивних причин, здатністю заспокоїтися та діяти в стресових ситуаціях за вказівкою командира. Для респондентів із високим рівнем тривожності були характерні ірраціональні спалахи тривоги, спотворене сприйняття світу, відсутність самоконтролю та самоаналізу, неправильна поведінка в стресових ситуаціях, можлива підозрілість до інших. Люди з високою тривожністю стають схильними до маніпуляцій, їм здається що вони повинні робити те що говорять, відповідати певним «нормам» і т.д.

Отримані показники було перевірено за допомогою методі математично-статистичної обробки даних за t-критерієм Стюдента для залежних вибірок, порівняли значення за методикою до проведення корекційної роботи та після, для визначення рівнів значущості показаних змін:

- тривожність – $t_{\text{емпр.}} = 8,4$ при $t_{\text{крит.}} = 2,05$ у значенні $p \leq 0,05$, що підтверджу значимість отриманих даних;

- фрустрація - $t_{\text{емпр.}} = 0,5$ при $t_{\text{крит.}} = 2,76$ у значенні $p \leq 0,01$, це свідчить про те, що даний показник суттєвих змін не зазнав, на даному етапі підлітки проробили психотерапевтичну роботу над собою, і надалі вони тільки вчаться вибудовувати якісну модель комунікації з зовнішнім світом.

- агресивність - $t_{\text{емпр.}} = 3,3$ при $t_{\text{крит.}} = 2,05$ у значенні $p \leq 0,05$, що підтверджу значимість отриманих даних;

- ригідність - $t_{\text{емпр.}} = 2,5$ при $t_{\text{крит.}} = 2,05$ у значенні $p \leq 0,05$, що даний показник зазнав змін, але перебуває у невизначеній зоні, що може свідчити, за різних умов показник у респондентів може зміщуватись, що не дивно для укорієних установок у житті підлітка за рахунок виховання і взаємодії у сімейній структурі [50, с. 36-40].

За результатами отриманими після корекції за методикою «Шкала тривожності» (Дж. Тейлор) було застосовано t-критерій Стюдента результати отримали наступні: $t_{\text{емпр.}} = 3,2$ при $t_{\text{крит.}} = 2,05$ у значенні $p \leq 0,05$ та $t_{\text{крит.}} = 2,76$ у значенні $p \leq 0,01$ що підтверджу значимість отриманих даних. Загальний рівень тривожності, як у дівчат так і у хлопців після колекційної роботи – знизився, що свідчить про позитивну тенденцію до змін та позитивну динаміку у зменшенні рівня прояву девіацій у напрямку залежної поведінки, яка відхиляється від загальноприйнятих норм та правил поведінки.

Визначені критерії констатуючого етапу дослідження пояснюють виникнення трьох типів взаємодії у сімейній структурі за методикою «Шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) за Д.Х. Олсоном порівняльні показники до корекції та після зображені у таблиці 3.3. за відповідними показниками.

Згідно отриманих даних виникає необхідність підтвердження висунутих припущень, стосовно критеріїв які впливають на прояви девіацій у підлітковому віці в залежності від сімейної взаємодії.

Для розрахунків було використано критерій узгодженості Пірсона та отримали наступні показники:

**Порівняльний аналіз даних за критеріями
сімейної адаптації та згуртованості**

Рівень Критерій	Низькі показники		Середні показники		Високі показники	
	До	Після	До	Після	До	Після
Емоційний зв'язок (ЕЗ)	25 %	0 %	47 %	25 %	0 %	46 %
Сімейні кордони (СК)	25 %	2 %	22 %	14 %	11 %	48 %
Прийняття ризику (ПР)	21 %	0 %	5 %	29 %	7 %	41 %
Час (Ч)	42 %	4 %	21 %	11 %	4 %	34 %
Друзі (Др)	8 %	0 %	12 %	38 %	5 %	20 %
Інтереси та відпочинок (Ів)	42 %	11 %	20 %	18 %	10 %	21 %
Лідерство (Лд)	25 %	12,5 %	6 %	14 %	0 %	46 %
Контроль (Кн)	28 %	7 %	17 %	17 %	7 %	46 %
Дисципліна (Дс)	50 %	17 %	0 %	7 %	15 %	31 %
Ролі (Рл)	48 %	8 %	16 %	17 %	6 %	48 %
Правила (Пр)	22 %	6 %	22 %	22 %	38 %	22 %

- вірогідність співзалежності високих показників «тривожності» та «емоційного зв'язку» $\chi^2_{емпр.} = 94,104$ $r = 42,557$ при значенні $p \geq 0,05$. $\chi^2_{емпр.}$ перевищує значення $\chi^2_{крит.}$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, припущення підтверджено;

- вірогідність співзалежності високих показників «тривожності» та «контролю» $\chi^2_{емпр.} = 93,118$ $r = 49,588$ при значенні $p \geq 0,01$. $\chi^2_{емпр.}$ перевищує значення $\chi^2_{крит.}$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, припущення підтверджено;

- вірогідність співзалежності високих показників «агресивності» та «інтереси та відпочинок» $\chi^2_{емпр.} = 49,195$ $r = 42,557$ при значенні $p \geq 0,05$. $\chi^2_{емпр.}$ перевищує значення $\chi^2_{крит.}$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, припущення підтверджено;

- вірогідність співзалежності високих показників «агресивності» та «дисципліна» $\chi^2_{емпр.} = 67,149$ $r = 42,557$ при значенні $p \geq 0,05$. $\chi^2_{емпр.}$ перевищує

значення $\chi^2_{\text{крит.}}$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, припущення підтверджено;

- вірогідність співзалежності високих показників «агресивності» та «правила» $\chi^2_{\text{емпр.}} = 77,121$ $r = 49,588$ при значенні $p \geq 0,01$. $\chi^2_{\text{емпр.}}$ перевищує значення $\chi^2_{\text{крит.}}$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, припущення підтверджено;

- вірогідність співзалежності високих показників «агресивності» та «прийняття рішень» $\chi^2_{\text{емпр.}} = 39,003$ $r = 42,557$ при значенні $p \geq 0,01$. $\chi^2_{\text{емпр.}}$ перевищує значення $\chi^2_{\text{крит.}}$, розбіжності між розподілами статистично достовірні, припущення підтверджено.

Отримані дані після використання програми SPSS 17.0., свідчать про пряму залежність параметрів сімейної взаємодії на психоемоційний стан підлітка, що може провокувати виникнення високого рівня схильності до девіантної поведінки, результати свідчать про тісний зв'язок, що підтверджує гіпотезу дослідження.

Отже, за результатами психокорекційної роботи можна стверджувати про позитивну тенденцію зниження схильностей до залежностей у підлітковому віці. Також виявлено основні параметри у сімейній структурі, що впливають на емоційний стан підлітка та можуть провокувати вияв девіації у підлітковому віці. Розроблена програма дозволяє адаптувати на коригувати ставлення підлітків до себе та себе в структурі сім'ї, адекватно взаємодіяти з членами родини, а також диференціювати власні реальні бажання та погляди на взаємодію в сім'ї.

3.3. Психологічні рекомендації та напрями роботи щодо профілактики девіантної поведінки у підлітковому віці

У сучасній психології зазвичай виділяють порушення комунікативного процесу, які перешкоджають конструктивному вирішенню життєвих завдань і призводять до появи симптоматичної поведінки. Як зазначає П. Вацлавік, – «не

можна виключати спілкування, оскільки «будь-яка дія в присутності іншої людини є спілкуванням» [19, с. 18-20].

Щоб краще зрозуміти порушення внутрішнього простору, необхідно розглянути чотири процеси, які взаємно формують один одного в синергетичному переплетенні залежно від контексту:

- 1) Фізичні процеси – тобто гормони та імунна система, дихання, поза, «захисний панцир» тіла.
- 2) Когнітивно-афективні процеси та свідомість – тобто потік самореферентної комунікації.
- 3) Вражаючий та експресивний процес спілкування – тобто потік вхідної та вихідної комунікації.
- 4) Взаємодії – все, що описано в термінах «динаміка пар», «домашні правила» тощо [64].

Етапи профілактичної та корекційної роботи психолога з особою, схильною до упередження:

- постановка питань та висування гіпотез щодо причин упередження;
- діагностичний етап перевірки та уточнення гіпотез;
- вибір відповідних методів і прийомів надання психологічної допомоги особам;
- розробка плану психологічної допомоги та впровадження її;
- контролювання виконання процедур та коригувати їх за необхідності.

Залежно від напрямку психологічної науки існує кілька шляхів надання індивідам психологічної допомоги щодо попередження та корекції девіантної поведінки. Таким чином, гештальтпсихологія і тілесно-орієнтована терапія зокрема спрямовані насамперед на подолання «внутрішнього розколу» між тілом і розумом, розвиток почуття довіри до понять «тут» і «тепер». Екзистенціальний підхід передбачає допомогу людям переосмислити ізоляцію існування, наголошуючи на цінності та різноманітності світу, створюючи цікаві погляди на життя та розуміючи сенс життя. Поведінкова психологія вивчає

детальну практику поведінкових реакцій через навчання адекватному ставленню до інших у відповідній соціальній поведінці, зокрема через навчання певним ролям і виходу з них тощо. Інтеракціоністський підхід зосереджується на бажанні людини знаходити рішення соціальних ситуацій, беручи на себе певні ролі, щоб розділити своє життя з іншими, забезпечуючи гнучкість їхніх кордонів за допомогою інших [63].

Індивідуальні та групові завдання психотерапії зосереджені на трьох компонентах самосвідомості:

- 1) Саморозуміння (когнітивний аспект);
- 2) Ставлення до себе (емоційний аспект);
- 3) Саморегуляція (поведінковий аспект).

Одним із методів надання психосоціальної підтримки є так звана «телефон довіри», яка дозволяє анонімно консультувати людей, схильних до аномальної поведінки.

Психологічна допомога під час роботи гарячої лінії поділяється на наступні етапи. Фази гарячої лінії:

- Початкова фаза – людина переконана, що вона переїхала туди, де її зрозуміють і підтримають;
- Фаза роз'яснення – роз'яснення запиту на основі безумовного прийняття особистості отримувача;
- Діагностична фаза – допомога (клієнт усвідомлює проблему та розвиває об'єктивне та чітке розуміння подій);
- Психотерапевтична робота – мобілізує ресурси всіх клієнтів, створює та підтримує всі здорові, позитивні рішення – спільно розробляє рішення проблеми (усвідомлення та прийняття найкращі альтернативи спільна розробка планів дій для подолання критичних ситуацій);
- Заключна фаза – підтримка та максимальне визнання рішень клієнта щодо особистісних якостей, сприяння підвищенню самооцінки та впевненості в собі (пошук ресурсів) [24].

Методики корекційно-виховного впливу на девіантних підлітків за Ю. Клейбергом:

- зниження вимог підлітків до соціально-психологічної адаптації;
- участь у груповій діяльності, стимулювання творчого потенціалу, самовираження;
- організація успішних кейсів, розвиток відповідних – демонструвати та пояснювати приклади позитивної поведінки (на особистих прикладах, малюнках із романів, журналів, біографій відомих людей) тощо [18].

Такий підхід допоможе підліткам поступово розвивати самовиховання як важливий чинник запобігання майбутнім відхиленням.

Робота анонімних алкоголіків (та анонімних наркоманів тощо) займає значну роль у груповій психотерапії відхилень. Анонімні Алкоголіки – це спільнота чоловіків і жінок, які діляться досвідом, силою та надією один з одним, щоб вирішити спільні проблеми та допомогти іншим вилікуватися від алкоголізму, а також це громадська організація, яка об'єднує людей, які хочуть позбутися алкогольної залежності та створює умови для обміну досвідом повної абстиненції та підтримки один одного в процесі одужання.

«12 кроків» є програмою психічної переорієнтації для алкоголіків чи наркоманів. Мета полягає в тому, щоб визнати свою залежність, звернутися до «вищих сил» за зціленням, скасувати шкоду, завдану іншим через залежність, і донести знання про лікування до інших залежних [56].

Завдання психологічної інтервенції девіантної поведінки підлітків (Табл. 3.4):

- створити динаміку соціальної адаптації;
- стимулювати особистісні зміни;
- коригувати певну форму поведінки;
- створювати сприятливі соціально-психологічні умови для особистісних змін.

Базові принципи роботи дорослих з підлітками

№ з/п	Напрявлення	Навички
1.	Доброзичливі відносини	<ul style="list-style-type: none"> • повага • сприйняття підлітка таким, яким він є • відмежовувати поведінку від особистості • дотримання конфіденційності • модель здорової поведінки
2.	Спеціаліст	<ul style="list-style-type: none"> • у спеціалістові підліток бачить ті якості, які він може розвивати в собі • спеціаліст повинен бути надійним: підліток розуміє, що на нього можна покластися • необхідно проводити розумні межі, проявляти послідовність
3.	Володіти навичками спілкування	<ul style="list-style-type: none"> • співчуття • вміння активно слухати • дайте зрозуміти, що з вами можна торкатися будь-яких питань • давати інформацію, що відповідає віку • проявляти відвертий інтерес, цікавитись їхніми поглядами, думками • підліток повинен мати можливість установити відверті стосунки з одним постійним дорослим, який працює в центрі
4.	Акцентувати увагу на плюсах, а не на мінусах	<ul style="list-style-type: none"> • очікувати найкращих зусиль та результатів від кожного незалежно від його соціально-економічного становища • таке ставлення змусить його орієнтуватися на краще • підтримка, заохочення, похвала – особливо тоді, коли підліток намагається змінити поведінку

Психолого-просвітницька робота з підлітками зі схильністю до девіантної поведінки проводиться за такими напрямками:

– Профілактика аномальної поведінки неповнолітніх – комплекс заходів, спрямованих на попередження, подолання або усунення факторів, що призводять до аномальної поведінки дітей (лекції, бесіди, виступи на батьківських зборах, виховних комісіях, спрямовані на підвищення психолого-педагогічної діяльності дитини). культура батьків і вчителів).

– Психолого-просвітницька робота та робота, що спрямована на розвиток особистості дітей (курси за вибором з психології та цінностей у

зкладах освіти, психологічні тренінги, розвиваючі ігри, правова освіта дітей та підлітків).

– Надання психологічного консультування дітям, батькам і вчителям з аномальною поведінкою.

– Психологічна корекція та реабілітація (індивідуальна та групова психотерапія, створення позитивного педагогічного середовища навколо дитини, створення доброї атмосфери в сім'ї) [50].

Зміст превентивної освіти щодо попередження та подолання девіантної поведінки дітей та підлітків:

– правова освіта, поширення інформації про правові можливості подолання проблем (лекції, фільми, відеолекції, навчальні програми, матеріали в ЗМІ, підхід «рівний рівному», соціальна реклама);

– надання консультаційної допомоги для вирішення проблеми (консультації юристів, психологів, лікарів, педагогів, ЗМІ, телефон);

– надання кризової психосоціальної допомоги (кризові лікарні, служби «телефонів довіри» тощо);

– соціально-педагогічна допомога (сімейне консультування та психотерапія, соціальний захист та представництво інтересів сім'ї) сім'ям з обмеженими освітніми можливостями, сім'ям з проблемними дітьми;

– соціальний захист та реабілітація дітей з девіантних сімей (консультування, кризова інтервенція, позбавлення або обмеження батьківських прав, прийомна сім'я);

– сприяння зайнятості населення, особливо представників уразливих груп суспільства та груп ризику (центри зайнятості та працевлаштування, громадські роботи);

– створення умов для змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та майстерні, спортивні майданчики, заклади дозвілля, змагання, вуличні майданчики);

- психосоціальний тренінг (здатність краще зрозуміти себе, підвищення впевненості в собі, розвиток комунікативних навичок, вміння поводитися в складних ситуаціях, навички розвитку відповідальної поведінки);
- навчання рівному (підготовка волонтерів серед підлітків та молоді, які поширюватимуть профілактичні меседжі серед однолітків, у тому числі в неформальному спілкуванні).

Також для запобігання на першочергових етапах формування девіантної поведінки підлітків батькам слід пам'ятати та дотримуватись деяких порад:

1) У сім'ї зростання дитини в першу чергу залежить від ставлення батьків один до одного. Діти повинні навчитися поважати і любити своїх батька і матір. Заохочення і покарання ефективні тільки в тому випадку, якщо сім'я злагоджена і поважає один одного.

2) Виховна та перевиховна діяльність. Як і всі дорослі члени сім'ї, діти повинні займатися справами, корисними для сім'ї.

3) Діти найчастіше балуються надмірною увагою сім'ї, опікою, поблажливістю.

4) Найкращий мотиватор для дитини – це коли батьки діляться з нею всіма своїми дорослими радощами, досягненнями, проблемами, перемогами над своїми недоліками.

5) Навчіть дитину радіти іншим і турбуватися про них.

6) Хвалити дітей потрібно розмірено. Хвальба розбещує дітей і виховує нарцисизм, егоїзм і презирство до інших.

7) Ставте перед дітьми довгі та короткі цілі. Коли у людини є майбутнє, то бажання майбутнього, навіть посмішка чи добре слово є стимулом.

8) Ні в якому разі не давайте грошової винагороди за успіхи, досягнення вашої дитини, адже таким чином ви формуєте особистість, яка шукатиме користь у будь-чому.

9) Не поспішайте карати дітей, особливо підлітків, доки не з'ясовані причина і мотив злочину. Не панікуйте, заспокойтеся і все добре обдумайте.

10) Не робіть поспішних висновків щодо поведінки Вашої дитини. Є також діти, які борються з іншими, щоб захистити слабких або зберегти свою гідність.

11) Перш ніж карати, дайте дитині можливість розібратися, що вона зробила, в чому вона винна, а в чому винні інші.

12) Не кричіть і не лайте сина чи доньку довго, бо це викличе таку ж реакцію.

13) Покарати треба. Також подумайте про вжиття заходів, щоб запобігти повторенню поведінки Вашого сина чи дочки.

14) Поважайте дитину: її думки, почуття, бажання бути корисною. Особливо чутливі до цього підлітки [46].

Отже, психологічна корекція девіантної поведінки людини – це тому тактовне втручання в процес її психіки та особистісного розвитку з метою корекції її поведінкових відхилень, які часто зачіпають не тільки саму людину, а й її оточення, організацію життєдіяльності.

Висновки до третього розділу

Виходячи з сукупності соціальних і біологічних факторів, і що важливіше психологічних факторів, що визначають девіантність неповнолітніх, вчені намагалися розглянути її причини на трьох рівнях: суспільство – мала (неформальна) група – індивід. Важливу роль у детермінації девіантної поведінки підлітків відіграють неправильні стилі сімейних стосунків, невігідні ситуації в неформальному середовищі спілкування. Ці фактори можуть призвести до безлічі різних суперечливих переживань, з якими підлітки часто не можуть впоратися поодиночі. Зважаючи на це, основна увага у дослідженні зосереджувалась на тих характеристиках взаємодії в сімейній структурі та неформальному спілкуванні, які визначають різноманітні девіантні прояви у поведінці підлітків.

Рольова структура в гармонійній сім'ї (збалансований тип) повинна бути цілісною, злагодженою системою, що забезпечує потреби її членів і відповідає їх здібностям. У дисгармонійній сім'ї (незбалансований тип) ця структура спотворена, насамперед через порушення статусу дитини. Емоційні зв'язки всередині сім'ї відіграють важливу інтегруючу роль, тому члени сім'ї відчують себе єдиною спільнотою, відчуючи тепло і підтримку один одного. Стосунки любові та співчуття допомагають зменшити переживання розчарування, яке є невід'ємною частиною сімейного життя та виховання дітей.

У процесі сімейного спілкування розпізнаються потреби обох сторін, сприймається та інтерпретується поведінка один одного, формуються спільні позиції та уявлення. Особливості сімейного спілкування мають важливий вплив на формування та розвиток особистості підлітка.

Спілкування в сім'ї в основному безпосередньо пов'язане з Я-образом підлітка, і для формування цього Я-образу він повинен інтегрувати інформацію, отриману як від кожного з батьків, так і від обох. Якщо власні позиції батьків нечіткі або суперечливі, повідомлення, які отримує підліток, стають дезорганізованими, що призводить до неповної самооцінки або низької самооцінки. Підліток не може виконувати одну з інструкцій, не підкоряючись іншим, і тому завжди викликає невдоволення батьків.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичний аналіз феномену девіацій у підлітковому віці, емпірично вивчено специфіку взаємозв'язку різновидів девіацій зі структурними параметрами сімейної системи, розроблено та апробовано програму психологічної профілактики та корекції девіантної поведінки у підлітків.

Відповідно до зазначених завдань дослідження було встановлено:

1. Встановлено, що девіантність – це певний спосіб поведінки, мислення і дій людини, який не відповідає нормам і цінностям конкретного суспільства, тобто є відхиленням від загальноприйнятих норм. Девіантність має різні прояви: агресія, аутоагресія, зловживання психоактивними речовинами та алкоголем, непорядкована харчова поведінка, аномальна сексуальна поведінка, садистська поведінка, азартні ігри, комп'ютерні ігри, інтернет-залежність тощо. Девіантну поведінку можна визначити як низку поведінкових або індивідуальних форм поведінки, що суперечать суспільно прийнятим нормам, що проявляється у вигляді неврівноваженості психічного процесу, дезадаптації, порушення процесу самоактуалізації, ухилення від морально-етичних норм. Виникнення девіантності у підлітків зумовлено низкою чинників, серед яких найвагомим є саме порушення внутрішньосімейної взаємодії.

2. Охарактеризували особливості впливу структурних параметрів сім'ї на девіантну поведінку підлітків та встановили, що серед низки факторів, які впливають на виникнення девіації є сімейне оточення, а саме його згуртованість, ієрархічність, гнучкість, сімейна рольова структура, внутрішні та зовнішні кордони та ролі. У результаті дослідження було з'ясовано, що девіантна поведінка підлітків найбільшою мірою виявлялася в неблагополучних сім'ях (конфліктних, аморальних, педагогічно-неспроможних та антисоціальних). У цих сім'ях батьки ігнорували потреби дітей, не демонстрували емоційного зв'язку в контакті з ними, виявляли байдужість,

агресивність, пригнічували їх волю. Крім того, самі батьки вели асоціальний спосіб життя (зловживали спиртним, вживали наркотичні засоби тощо) й виявляли низький рівень виховної культури.

3. Емпірично дослідили особливості взаємозв'язку структурних параметрів сімейної системи з девіаціями у підлітків. Серед підлітків із девіантною поведінкою було зафіксовано 17 % із наркозалежністю, у 28 % діагностованих було виявлено алкогольну залежність, при цьому респонденти мали високі показники за рівнем «тривожності» (31 %) та «агресивності» (23 %). Більша частина учасників зазначила відсутність близьких зв'язків з батьками, що свідчить про відстороненість підлітка та його самотність, що може викликати заміщену реакцію у вигляді проявів девіацій. Також у половини респондентів зафіксовано низькі показники за шкалою «дисципліна», що свідчить про умовні протести зі сторони підлітків на не задоволені потреби з боку родини.

Доведено, що більшість сімей, які виховують підлітків із девіаціями відносяться до типу незбалансованих (переважна більшість із низьким рівнем сімейної згуртованості, високими показниками за шкалою «хаос» та «ригідність»). Виявлено, що більшість підлітків відчують «відторгнення» з боку батьків та не відчують теплих взаємин із близькими. Відповідно виявлено низькі показники за шкалами: «сімейні кордони», «ролі», «емоційний зв'язок», що свідчать про не структуровані зв'язки між членами сім'ї. Саме такі показники зумовлюють відчуття покинутості у підлітків та виникнення девіацій.

4. У формувальному експерименті було розроблено та апробовано програму психологічної корекції, спрямовану на роботу з підлітками, які демонструють девіації. Програма включала спільні заняття з батьками з елементами тренінгу, індивідуальне та сімейне консультування, тренінгові заняття для підлітків.

За допомогою математично-статистичної обробки даних було перевірено результативність проведеної психокорекційної роботи за допомогою t-критерію

Стьюдента та встановлено, що показники самооцінки психічного стану підлітка зазнали значних змін. Загальний рівень тривожності, як у дівчат так і у хлопців після корекційної роботи знизився, що свідчить про позитивну тенденцію до змін та позитивну динаміку у зменшенні рівня прояву девіацій у напрямку залежної поведінки. Порівняльний аналіз результатів методики схильності до залежної поведінки дозволив встановити позитивну тенденцію до зниження загальної схильності до залежної поведінки серед підлітків. Після проведеної корекційної роботи не було виявлено підлітків з ознаками високої вірогідності до залежності. За ознаками підвищеної схильності до залежної поведінки після корекції встановили: показник «наркотичної залежності» знизився на 30 % від загальної кількості респондентів, «алкогольної залежності» на 20 %, «ігрової – комп'ютерної залежності» на 30 % та «музичний та спортивний фанатизм» знизився на 15 %, що свідчить про дієвість та ефективність проведеної психокорекційної роботи серед підлітків з ознаками девіацій.

Розробили та надали рекомендації щодо профілактики девіантної поведінки у підлітковому віці для батьків та підлітків, які знаходяться на шляху до гармонізації взаємодії у родині та соціумі.

5. Перспектива подальших досліджень вбачається у наступних напрямках: 1) вивченні особливостей взаємозв'язку феномена батьківського вигорання з появою девіацій у дітей; 2) вивчення девіантної поведінки як симптому сімейної системи; 3) удосконаленні та урізноманітненні психологічної допомоги сім'ям, які стикаються з девіантними поведінковими проявами у дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверін В. А. Психологія дітей і підлітків. Запоріжжя. Освіта. 2018. 192 с.
2. Альошина Ю. Є. Популярна психологія для батьків. Харків. *Психологія*. 2018. 304 с.
3. Ар'єв Р.О. Причини агресивної поведінки підлітків / Вип. 1. 2020. С. 94–100.
4. Берон Р. Агресія. Харків. Освіта. 2016. 336 с.
5. Бютнер К. Жити з агресивними дітьми. Київ. *Просвітництво*. 2016. 141 с.
6. Вассерман Л. І. Батьки очима підлітка. Психологічна діагностика в педагогічній практиці. Львів. *Мова*. 2018. 256 с.
7. Виготський Л. С. Психологія розвитку людини. Київ. 2017. 136 с.
8. Волкова Е. М. Важкі діти і важкі батьки. Київ. 2021. С. 16–18.
9. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір. Львів. 2017. 420 с.
10. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ. Либідь. 1997. 374 с.
11. Демянів І. Дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків. *Матеріали міжвузів. наука. конф. «Нові педагогічні технології навчання і виховання»*. Слов'янськ. СДП. 2003. С. 105–107.
12. Діалектика вищої освіти: трансформація від декларації до реалізації. Харків. Еспада. 2019. 304 с.
13. Дубровіної І.В. Робоча книга шкільного психолога. Київ. Просвітництво. 2016. 167 с.
14. Ейдеміллер Е. Г. Психологія і психотерапія сім'ї. Київ. 2017. 498 с.
15. Зверева О. Л. Сімейна педагогіка і домашнє виховання. Київ. *Академія*. 2003. 160 с.

16. Знаковська Н.М. Проблеми девіантної поведінки в сучасному українському молодіжному середовищі. *Соціологія*. № 6 (110). червень 2014. С. 90–95.
17. Зобенько Н. Деякі аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки неповнолітніх. *Рідна школа*. №3 (березень) 2016. С. 36–40.
18. Іванов Д. І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських відносин у парадигмі глибинної психології: автореф. дис. канд. психол. наук / Д. І. Іванов. Одеса. 2016. С 20.
19. Іванцова А. К. Про роботу з проблемними сім'ями. Вип. 10. 2018. С. 18 – 20
20. Ілляшенко Т.Д. Чому їм важко вчитися? Київ. Початкова школа. 2016. 316 с.
21. Ільїн Е.П. Психомоторна організація людини. Львів. 2017. 384 с.
22. Кікалішвілі М.В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 110 число 3(22) 2017. С. 109.
23. Клименко В.В. Психічний розвиток дитини: родинне виховання. Київ. 2016. 281 с.
24. Ключова Н.В. Психолог і сім'я: Діагностика, консультації, тренінг. Херсон. Академія розвитку. 2021. 160 с.
25. Кононко Е.Л. щоб особистість відбулася. Київ. 2016. 221 с.
26. Кошлань І. Специфіка стилів виховання в сім'ях дітей з різними типами емоційності. Вип. 5. 2016. С. 43–46.
27. Кулагіна І.Ю. Вікова психологія Київ. 2021. 464 с.
28. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки. Київ. 2016. 50 с.
29. Лютова Е.К. Шпаргалки для дорослих: психокорекційна робота з гіперактивними, агресивними і аутичними дітьми. Львів. Генезис. 2019. 192 с.
30. Мерлін В.С. Психологія індивідуальності. Київ. 336 с.
31. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма самовдосконалення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2016. № 4, №5. С. 37-43.

32. Мотова Е.К., Моніна Г.Б. Тренінг ефективної взаємодії з дітьми. Одеса. 2021. 123с.
33. Мухіна В.С. Вікова психологія. Харків. 2018. 254 с.
34. Небілицин В.Д. Психофізіологічні дослідження індивідуальних відмінностей. Київ. 2016 336 с.
35. Оклендер В. Вікна в світ дитини. Керівництво з дитячої психотерапії. Київ. Клас. 2016. 336 с.
36. Оліфіровіч Н. І. Психологія сімейних криз. Харків. Мова. 2016. 360 с.
37. Паренс Г. Агресія наших дітей. Київ. 2018. С. 160.
38. Пащенко С.Ю. Європейські стандарти методичної та психолого педагогічної підготовки магістрів. *Вища освіта України. Теоретичний і науково методичний часопис. Вид-во КНУ. Т.1. Додаток 3.* Київ. 2018. 330 с.
39. Пащенко С.Ю., Романенкова Л.О. Запорізький національний університет у контексті європейського освітнього простору. *Вісник ЗНУ. Серія «Педагогічні науки».* Вип. 2. С. 130–138.
40. Петровський В.А. Відчуження як феномен дитячо-батьківських відносин. *Питання психології.* Вип. 1. 2016. С. 19–26.
41. Проблеми психології сучасного підлітка. зб. наук. праць / під ред. Д.І. Фельдштейна. Київ. Педагогіка. 2016. 160 с.
42. Прокопів Л. Комплексний підхід у вихованні і навчанні гіперактивних дошкільників. *наук. теор.-методолог. і приклад. психологічний журнал «Психологія особистості».* 2019. Вип. 1(4). С. 149–156.
43. Ребер А. Великий тлумачний психологічний словник: основні терміни і поняття з психології та психіатрії. Київ. Віче. Т. 2. 2021. 560 с.
44. Рибалка С.Г. Етичні принципи роботи психолога з проявами девіацій у підлітків / Чорном. нац. ун-т імені Петра Могили, Україна. – Миколаїв: Вид-во Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2022. – 116 с.

45. Рогов Є.І. Настільна книга практичного психолога в освіті. Київ. Освіта. 2016. 468 с.
46. Рогов Є.І. Настільна книга практичного психолога. Київ. Освіта. 2020. 154 с.
47. Романчук О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей. Львів. Джерело. 2018. 326 с.
48. Румянцева Т.Г. Поняття агресивності в сучасній зарубіжній психології. *Питання психології*. Вип. 1. 2018. С. 82–86.
49. Русалов В.М. Про природу темпераменту і його місце в структурі індивідуальних властивостей людини. *Питання психології*. Вип. 1. 2018. С. 19–32.
50. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків та умови його корекції. Київ. Флінта. 2016. 96 с.
51. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ. Просвіта. 2020. 416 с.
52. Смирнова Е.О. Психологія дитини від народження до 7 років. Київ. Школа-Прес. 2017. 383 с.
53. Смирнова Е.О. Структура і динаміка батьківських відносин. *Питання психології*. Вип. 6. 2019. С. 3–4.
54. Соломатіна П.Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки підлітків. *Педагогіка і психологія*. Вип. 3. 2017. С. 22–28.
55. Стреляу Я. Роль темпераменту в психічному розвитку. Київ. 2019. 227 с.
56. Тейлор Е. Нейропсихологія розвитку дефіциту уваги та імпульсивності. *Розвиток і психопатологія*. Київ. 2020. 199 с.
57. Теплов Б.М. Вибрані праці. Київ. 2021. 360 с.
58. Торохтій В.С. Методика діагностики психологічного здоров'я сім'ї. *Практична психологія та соціальна робота*. Вип. 9. 2016. С. 30–35.
59. Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін. Чернівці. 2017. С. 529–534.

60. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї. Івано-Франківськ. 2016. 174 с.
61. Федорченко Т. Методи корекційної роботи з агресивними дітьми і підлітками. 2017. № 2. С. 12 – 15.
62. Фельдштейн Д.І. Психологічні аспекти вивчення сучасного підлітка. *Питання психології*. Вип. 1. 2016. С. 33–42.
63. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика і корекція Київ. 2016. 192 с.
64. Цагареллі Ю.А. Методи системної психологічної діагностики на приладі. *Активациометр*. Чергнівці. 2019. 254 с.
65. Чайковська О.М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків / зб. наук. пр. К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Випуск 28. С. 627–637.
66. Чистякова М. М. Психогімнастика. Львів. Просвітництво 2018. 234 с.
67. Шабанова С.Г. Психокорекція агресивної поведінки. *Педагогіка і психологія*. 2018. № 3. С. 15–23.
68. Chronis A. M., Chacko A. Enhancements to the behavioral parent training paradigm for families of children with ADHD: Review and future directions. *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2016. V. 7. P. 1–27.
69. Cicchetti D.V. Guidelines, criteria, and rules of thumb for evaluating normed and standardized assessment instruments in psychology. *Psychological Assessment*. 1994. V. 6, V284–290.
70. Coffman J.K., Reliability and validity of the Parent-Child Relationship Inventory (PCRI): Evidence from a longitudinal cross- informant investigation. *Psychological Assessment*. 2019.
71. Efficacy of parent-child interaction therapy: Interim report of a randomized trial with short-term maintenance. *Journal of Clinical Child Psychology*. 2021. P. 34–45.

72. Esbjørn B.H. Parental Changes After Involvement in their Anxious Child's Cognitive Behavior Therapy. *Journal of Anxiety Disorders*. 2018. P. 664–670.
73. Fabiano G.A. A waitlist-controlled trial of behavioral parent training for fathers of children with ADHD. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. 2019. P. 337–345.
74. Fehr K.K. Aggression in pretend play and aggressive behavior in the classroom. *Early Education & Development*. 2018. P. 332–345.
75. Fromberg D.P. *Play and meaning in early childhood education*. Boston. 2020.
76. Gau S.S. (2021). Parental and family factors for attention-deficit hyperactivity disorder in Taiwanese children. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*. 2021. P. 688–696.
77. Gau S.S. Maternal parenting styles and mother – child relationship among adolescents with and without persistent attention – deficit/hyperactivity disorder. *Research in developmental disabilities*. 2016. P. 1581–1594.
78. Gerdes A.C. Attention-deficit/hyperactivity disordered boys' relationships with their mothers and fathers: Child, mother, and father perceptions. *Development and Psychopathology*. 2016. P. 363–382.
79. Healey D.M. Maternal positive parenting style is associated with better functioning in hyperactive/inattentive preschool children. *Infant and Child Development*. 2016. P. 148–161.
80. Jones K. Efficacy of the Incredible Years Basic parent training programme as an early intervention for children with conduct problems and ADHD. *Child: Care, Health and Development*. 2017. P. 749–756.
81. Jones K. Efficacy of the Incredible Years Programme as an early intervention for children with conduct problems and ADHD: long-term follow-up. *Child: Care, Health and Development*. 2018. P. 380-390.

82. Keown L.J. Predictors of boys' ADHD symptoms from early to middle childhood: the role of father-child and mother-child interactions. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2021. P. 569–581.

83. Larsen D.L. Assessment of client/patient satisfaction: Development of a general scale. *Evaluation and Program Planning*. 2016. P. 197–207.

84. Lifford K. Parent-child hostility and child ADHD symptoms: a genetically sensitive and longitudinal analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2019. P. 1468–1476.

85. Lifford K. Parent-child relationships and ADHD symptoms: a longitudinal analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2018. P. 285–296.

86. Moore M. Follow-up of a pretend play intervention: Effects on play, creativity, and emotional processes in children. *Creativity Research Journal*. 2018. P. 427-436.

87. Mulqueen J.M. Meta-Analysis: Parental Interventions for Preschool ADHD. *Journal of attention disorders*. 2018. P. 1–7.

88. Mundy P. Nonverbal communication, joint attention, and early socioemotional development. *Emotional Development in Atypical Children*. 2016. P. 65–87.

89. Noeder M.M. The impact of parent-child factors on the play abilities of children diagnosed with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder, Autism Spectrum Disorder and Speech Language Impairment (Masters thesis). Retrieved from URL: https://etd.ohiolink.edu/rws_etd/document/get/case1300842663/inline (дата звернення: 08.10.2022)

90. O'Neill S. More than child's play: the potential benefits of play-based interventions for young children with ADHD. *Expert Review of Neurotherapeutics*. 2018. P. 1165–1167.

91. Osborne L. The effect of parenting behaviors on subsequent child behavior problems in autistic spectrum conditions. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 2018. P. 249–263.

92. Parent-child interaction therapy with behavior problem children: Relative effectiveness of two stages and overall treatment outcome. *Journal of Clinical Child Psychology*. P. 42–51.
93. Pelham W.E. Evidence-based psychosocial treatments for Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. 2018. P. 184-214.
94. Russ S. Pretend play intervention with primary school girls. Unpublished raw data. 2021. 58 s.
95. Russ S.W. Play in child development and psychotherapy: Toward empirically supported practice. Mahway, NJ: Erlbaum. 2016. 123 s.
96. Russ S.W. Pretend play in childhood: Foundation of adult creativity. Washington, DC: APA Books. 2021. 45 s.
97. Short E.J. The importance of play in both assessment and treatment in young children. In S. Russ & L. Niec (Eds). *An evidence-based approach to play in intervention and prevention: Integrating developmental and clinical science* New York: Guilford. 2021. P. 264–292.
98. Theule J. Parenting Stress in Families of Children With ADHD A Meta-Analysis. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2018. P. 3–17.
99. Van der Bruggen C.O. What influences parental controlling behaviour? The role of parent and child trait anxiety. *Cognition and Emotion*. V. 24. 2020. P. 141–149.
100. Wagner S.M. Parent-child interaction therapy for ADHD: A conceptual overview and critical literature review. *Child & Family Behavior Therapy*. 2018. P. 231–256.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Схильність до залежної поведінки» (В.Д. Менделевич)

Застосовується з метою виявлення схильності до залежної поведінки.

Інструкція. Досліджуваний повинен, користуючись цієї шкалою, вказати в якій мірі він згідний або не згідний з кожним із тверджень, ставлячи Х у відповідному місці.

Можна давати тільки одну відповідь на кожне твердження:

- 1 – абсолютно не згідний (зовсім не так);
- 2 – швидше не згідний (швидше не так);
- 3 – ні те ні інше (і так, і не так);
- 4 – швидше згідний (швидше так);
- 5 – абсолютно згідний (саме так).

Таблиця А.1.

Стимулюючий матеріал

№	Твердження	1	2	3	4	5
1	Я схильний розчаруватися в людях					
2	Вірити в прикмети безглуздо					
3	Часто буває, що я ображаюся на батьків або друзів					
4	Часто я спізнююся на навчання (роботу) або на зустріч через непередбачені обставини в дорозі					
5	Оточуючі часто дивують мене своєю поведінкою					
6	Мої батьки часто намагаються поводитися зі мною як з маленькою дитиною					
7	Я люблю планувати свій час до дрібниць і з точністю до хвилин					
8	Мені здається, що я відчуваю те, що відбувається навколо гостріше, ніж інші люди					

9	Батьки самі винні в тому, що їх діти починають вживати наркотики («колотися»)					
10	Для мене не існує абсолютних авторитетів					
11	У дитинстві був період, коли я дуже любив що-небудь підраховувати (кількість вікон, сходинок, номери машин)					
12	Якби батьки або інші дорослі більше б говорили з дітьми про шкідливість наркотиків, то мало хто ставав би наркоманом					
13	Мені легше перенести конфлікт, ніж одноманітне розмірене життя					
14	Я вірю в наведення порчі					
15	Перед тим, як що-небудь зробити я прагну передбачити всі небезпеки, які можуть підстерігати мене					
16	Якщо я чимось захоплено зайнятий, то часто навіть не помічаю, що відбувається навколо					
17	Я живу та дію відповідно до приказки: «Сподівайся на краще, але готуйся до гіршого»					
18	Мене нелегко переконати в будь-чому					
19	Мене часто обдурювали (обдурюють)					
20	Невідомість для мене дуже болісна й обтяжлива					
21	Мене дратує, коли на вулиці, в магазині або в транспорті на мене пильно дивляться					
22	Життя малоцікаве, коли в ньому немає небезпек					
23	Я не поважаю тих, хто відколюється від колективу					
24	Деякі люди одним дотиком можуть зцілити хвору людину					
25	Життя повинно бути радісним, інакше немає чого жити					
26	Я добре орієнтуюся в часі й, не дивлячись на години, можу точно сказати, яка зараз година					
27	Якщо я хочу що-небудь зробити, але оточуючі вважають, що цього робити не варто, я готовий відмовитися від своїх намірів					
28	У дитинстві я часто відмовлявся залишатися один					
29	Мені часто буває нудно, коли нічим себе зайняти					
30	У житті треба спробувати все					
31	Я легко можу заснути в будь-який зручний час (і вночі, і вдень)					
32	Після того, як я ходив у ліс за грибами, у мене довго можуть зберігатися спогади про гриби					

33	Я люблю помріяти про те, на що я витрачу можливий майбутній виграш у лотереї, як учиню з обіщаним подарунком					
34	Часто думаю: «Добре б стати дитиною»					
35	Мені часто складно знаходити правильні слова для моїх почуттів					
36	Для мене складно позичити знайомому гроші на алкоголь					
37	Я схильний жити, прагнучи не обтяжувати себе роздумами про те, що може відбутися зі мною в майбутньому					
38	Я люблю, коли мені ворожать на картах або по руці					
39	Мені добре вдається копіювати міміку та жести інших людей					
40	Коли мене будять уночі або рано-вранці, то я довго не можу зрозуміти, що відбувається навколо					
41	Музику я люблю гучну, а не тиху					
42	У мене бувають почуття, яким я не можу дати цілком точну оцінку					
43	Людина повинна старатися розуміти свої сни, керуватися ними в житті та переймати з них застереження					
44	Мене складно застати зненацька					
45	Усі відомі мені «чудеса» пояснюються дуже просто: обман і фокуси					
46	Мене вважають наївною людиною, оскільки я часто опиняюся в негативних для себе ситуаціях					
47	Наркотики бувають «легкими», і вони не викликають наркоманії					
48	Я іноді відчував, що хтось за допомогою гіпнозу примушував мене здійснювати які-небудь вчинки					
49	Мої знайомі вважають мене романтиком					
50	Я вірю в чудеса					
51	Навіть психічно здорова людина іноді не може відповідати за свої вчинки					
52	Мене часто спантеличує поведінка та вчинки людей, яких я давно знаю					
53	Нікому не можна довіряти – це правильна позиція					
54	Найщасливіший період життя – це молодість					
55	У дитинстві я боявся, що мама може мене покинути, піти з дому і не повернутися					

56	Я схильний ліпше пам'ятати неприємні події, що відбулися зі мною насправді, ніж власні прогнози з приводу можливості таких подій					
57	Я люблю радитися з друзями (або дорослими), як учинити в складній ситуації					
58	Я б погодився пожити мало, але бурхливо					
59	Я б міг через суперечку ввести собі у вену наркотик (героїн)					
60	Часто мене не оцінювали справедливо					
61	Я завжди точно можу сказати, скільки грошей я витратив і скільки у мене залишилося					
62	У дитинстві я довго не міг звикнути до дитячого садку та не хотів туди через це ходити					
63	Своїм друзям або подругам я довіряю повністю і переконаний, що вони мене ніколи не обдурять і не зрадять					
64	Небезпека вживання наркотиків явно перебільшена					
65	У житті все-таки мало яскравих подій					
66	Я не люблю тривалі поїздки в поїзді або на автобусі					
67	Мене дратує брудне скло, тому що весь світ тоді здається брудним і сірим					
68	Коли мені нудно, я звичайно лягаю поспати					
69	Часто батьки (або дорослі) дорікають мені в тому, що я слухаю надмірно гучну музику					
70	Дуже болісно чого-небудь чекати					
71	Я міг би після деяких попередніх пояснень керувати маленьким (спортивним) літаком					
72	часто прокидаюся вранці за декілька секунд або хвилин до дзвінка будильника					
73	Якби трапилася пожежа та мені треба було б стрибнути з вікна п'ятого поверху на тент, розгорнений пожежниками, я б не замислюючись зробив це					
74	Мені шкода наївних людей					
75	Мене бентежить, коли люди довго та пильно дивляться мені в очі					
76	Ризикувати всім, наприклад в казино, можуть тільки сильні люди					
77	У тому, що підліток стає наркоманом, винні ті, хто продає наркотики					
78	Я люблю дуже швидку, а не повільну їзду					

79	Я довіряю прогнозам гороскопів і слідую рекомендаціям, що містяться в них					
80	Мене дуже цікавлять лотереї					
81	Прогнозувати майбутнє – даремна справа, оскільки багато що від тебе не залежить					
82	Я здатний із легкістю описувати свої почуття					
83	У мене в житті бували випадки, коли я щось робив, а потім не пам'ятав, що саме					
84	Вважаю, що цікавість – не негативна риса					
85	Буває, що мене лякають люди з гучним голосом					
86	У мене було (є) багато захоплень (інтересів, хобі)					
87	Коли я залишаюся вдома, то мені часто буває ніяково від самотності					
88	Я не вірю в забобони					
89	Мені говорили, що у мене непогані здібності імітувати голоси або звички людей					
90	Є люди, яким я вірю беззастережно					
91	Трапляється, що під час розмови з тим, хто заїкається, я сам починаю говорити плутано, із запинками					
92	Найобтяжливіше в житті – це самотність					
93	Якщо я починаю грати в яку-небудь гру, то мене непросто відірвати від неї					
94	Буває, що я можу зробити на зло навіть те, що мені самому виявиться невігідним					
95	Мене завжди притягала та притягає таємничість, загадковість, містика					
96	Бувало, що я на вулиці погоджувався на гру з «наперсточниками»					
97	Я знаю багато хлопців, хто вживає або вживав наркотики					
98	Я, як правило, ставлю будильник так, щоб не тільки все встигнути зробити до відходу з дому, але і мати декілька хвилин у запасі					
99	У своєму житті я часто стикаюся (стикався) з неймовірним збігом несприятливих обставин					
100	Я готовий повністю підкорятися і навіть довірити свою долю, але тільки тому, кого дійсно поважаю					
101	Я люблю ризикувати					
102	Серед моїх знайомих є люди, які володіють талантом переконувати					

103	Мене часто неможливо відірвати від цікавої справи, гри, заняття					
104	Я міг би стрибнути з парашутом					
105	Мені все одно, що про мене думають оточуючі					
106	Мене багато що в житті дивує					
107	Я можу виграти спір у кого завгодно					
108	Я увійшов би разом із приборкувачем у клітку з левами, якби він мені сказав, що це безпечно					
109	Якщо мене про щось просять, мені складно відмовити					
110	Мені легше придумати власні приклади, ніж вивчити напам'ять приклади з підручника					
111	Мені ніколи не буває нудно					
112	Часто я сам від себе не чекаю якого-небудь вчинку					
113	У дитинстві у мене деякий час були різноманітні тики або рухи, що повторювалися					
114	Я люблю помріяти					
115	Мене вабить все нове і незвичайне					
116	Зі мною часто бувають «нещасливі випадки» й усілякі пригоди					

Для оцінки схильності до залежної поведінки бали відповідей на прямі та зворотні питання підсумовуються за кожною шкалою окремо.

Для оцінки схильності до залежності підсумовуються бали, отримані за відповіді на такі питання (перший і другий стовпці). Вони ж використовуються для оцінки схильності до наркозалежності. Схильність до алкогольної залежності оцінюється з використанням відповідей на прямі та зворотні питання, наведені відповідно в третьому та четвертому стовпцях.

Таблиця А.2.

Ключ до методики

№ прямих питань	№ зворотних питань	№ прямих питань	№ зворотних питань
1	2	3	21
3	12	5	29
4	29	14	38

16	30	15	41
19	41	16	44
25	45	17	64
26	53	19	65
48	61	20	67
50	65	24	75
52	67	26	77
54	69	30	81
59	72	43	
76	77	48	
79	78	76	
80	81	79	
89	86	84	
91	112	91	
96	114	95	
97		97	
100		100	
107		107	
108		112	
116		113	
		116	

Таблиця А.3.

Інтерпретація

Залежності	Ознаки тенденції	Ознаки підвищеної схильності	Ознаки високої вірогідності
Залежність (наркозалежність)	> 98 балів	> 107 балів	> 116 балів
Алкогольна залежність	> 99 балів	> 105 балів	> 111 балів

Максимальні бали: з наркозалежності – 205, з алкогольної залежності – 175.

Методика «Самооцінка психічних станів» Г.Ю. Айзенк

Таблиця Б.1.

Стимулюючий матеріал

Вік досліджуваного: з 12 років.

№ з/п	Психічні стани	Підходить	Не дуже	Не підходить
		2	1	0
1	Не відчуваю у собі впевненості			
2	Часто червонію без причини			
3	Мій сон мене непокоїть			
4	Легко починаю нудьгувати			
5	Непокоюся через неприємності, які є тільки в уяві			
6	Мене лякають труднощі			
7	Люблю аналізувати свої недоліки			
8	Мене легко переконати			
9	Я підозріливий			
10	Важко перенешу час очікування			
11	Нерідко мені здаються безвихідними ситуації, із яких можна знайти вихід			
12	Неприємності мене сильно засмучують, я падаю духом			
13	У неприємних ситуаціях я схильний без поважних причин звинувачувати себе			
14	Нещастя та невдачі нічому мене не вчать			
15	Я часто відмовляюся від боротьби, вважаю її даремною			
16	Я часто почуваю себе беззахисним			
17	Іноді у мене буває стан відчаю			
18	Відчуваю розгубленість перед труднощами			
19	У важкі хвилини життя іноді поведжуся як дитина, хочу, щоб мене пожаліли			
20	Вважаю недоліки свого характеру невинними			
21	Залишаю за собою право вирішального голосу			
22	Часто при розмові перебиваю співрозмовника			
23	Мене легко розсердити			
24	Люблю робити зауваження іншим			
25	Хочу бути авторитетом для оточуючих			
26	Не задовольняюсь малим, хочу більшого			

27	Коли розгніваюсь, погано себе стримую			
28	Більше люблю керувати, ніж підкорятися			
29	У мене різка, грубувата жестикуляція			
30	Я злопам'ятний			
31	Мені важко змінювати звички			
32	Нелегко переключати увагу			
33	З обережністю ставлюся до всього нового			
34	Мене важко переконати			
35	Нерідко у мене з голови не виходять думки, яких потрібно позбутися			
36	Нелегко зближуюся з людьми			
37	Мене розчаровує навіть незначні зміни плану			
38	Я проявляю впертість			
39	Неохоче йду на ризик			
40	Різко реауюю на відхилення від прийнятого мною режиму			

Методика оцінювання

Підраховується кількість балів за кожен з чотирьох груп питань:

I - 1-10-те питання - *тривожність*;

II - 11-20-те питання - *фрустрація* (психологічний стан зростаючого емоційно-вольового напруження, що виникає в конфліктній ситуації);

III - 21-30-те питання - *агресивність*;

IV - 31-40-ве питання - *ригідність* (тенденція до збереження своїх стереотипів, способів мислення, нездатність змінити власну точку зору).

Інтерпретація результатів

Тривожність:

0-7 балів - низька тривожність;

8-14 балів - тривожність середня, допустимого рівня;

15-20 балів - висока тривожність.

Фрустрація:

0-7 балів - висока самооцінка, стійкість до невдач, ви не боїтеся труднощів;

8-14 балів - середній рівень самооцінки, має місце фрустрація;

15-20 балів - низька самооцінка, ви уникаєте труднощів, боїтеся невдач.

Агресивність:

0-7 балів - ви спокійні, стримані;

8-14 балів - середній рівень агресії;

15-20 балів - ви агресивні, нестримані, маєте труднощі в стосунках з людьми.

Ригідність:

0-7 балів - ригідності нема;

8-14 балів - середній рівень;

15-20 балів - сильно виражена ригідність, вам протипоказані зміна місця роботи, зміни в сім'ї.

Методика «Шкала тривожності Тейлора» (адаптація Т.В. Немчина)

Опитувальник складається із 50 тверджень. Для зручності користування кожне твердження пропонується обстежуваному на окремій картці. Відповідно до інструкції, обстежуваний відкладає праворуч і ліворуч картки, залежно від цього, згоден він чи згоден з які у них твердженнями. Тестування продовжується 15-30 хвилин.

Тестовий матеріал

1. Зазвичай я спокійний і вивести мене нелегко.
2. Мої нерви засмучені трохи більше, ніж в інших людей.
3. У мене рідко бувають запори.
4. У мене рідко бувають головні болі.
5. Я рідко втомлююся.
6. Я майже завжди почуваюся цілком щасливим.
7. Я впевнений у собі.
8. Практично я ніколи не червонію.
9. У порівнянні зі своїми друзями я вважаю себе цілком сміливою людиною.
10. Я червонію не частіше, ніж інші.
11. У мене рідко буває серцебиття.
12. Зазвичай мої руки досить теплі.
13. Я сором'язливий не більше ніж інші.
14. Мені не вистачає впевненості у собі.
15. Іноді мені здається, що я ні на що не придатний.
16. У мене бувають періоди такого занепокоєння, що я не можу всидіти на місці.
17. Мій шлунок дуже турбує мене.
18. У мене не вистачає духу винести всі майбутні труднощі.

19. Я хотів би бути таким самим щасливим, як інші.
20. Мені здається, що переді мною нагромаджені такі труднощі, які мені не подолати.
21. Мені нерідко сняться кошмарні сни.
22. Я помічаю, що мої руки починають тремтіти, коли намагаюся щось зробити.
23. У мене надзвичайно неспокійний і уривчастий сон.
24. Мене дуже турбують можливі невдачі.
25. Мені доводилося відчувати страх у тих випадках, коли я точно знав, що мені нічого не загрожує.
26. Мені важко зосередитись на роботі або на якомусь завданні.
27. Я працюю з великою напругою.
28. Я легко приходжу в замішання.
29. Майже весь час відчуваю тривогу через будь-кого або через щонебудь.
30. Я схильний приймати все дуже серйозно.
31. Я часто плачу.
32. Мене нерідко мучать напади блювоти та нудоти.
33. Раз на місяць чи частіше у мене буває розлад шлунка.
34. Я часто боюся, що ось-ось почервонію.
35. Мені дуже важко зосередитися на чомусь.
36. Моє матеріальне становище дуже турбує мене.
37. Нерідко я думаю про такі речі, про які ні з ким не хотілося б говорити.
38. У мене були періоди, коли тривога позбавляла мене сну.
39. Часом, коли я перебуваю в замішанні, у мене з'являється сильна пітливість, що дуже бентежить мене.
40. Навіть у холодні дні я легко потію.
41. Іноді я стаю таким збудженим, що мені важко заснути.
42. Я – людина легко збудлива.
43. Іноді я відчуваю себе марним.

44. Іноді мені здається, що мої нерви дуже розгублені, і я ось-ось вийду з себе.

45. Я часто ловлю себе на тому, що мене щось турбує.

46. Я набагато чутливіший, ніж більшість інших людей.

47. Я майже весь час відчуваю голод.

48. Іноді я засмучуюсь через дрібниці.

49. Життя для мене пов'язане з незвичайною напругою.

50. Очікування завжди нервує мене.

Оцінка результатів дослідження з опитувальника проводиться шляхом підрахунку кількості відповідей обстежуваного, що свідчать про тривожність.

Кожна відповідь «так» на висловлювання 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50 та відповідь «ні» на висловлювання 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 оцінюється в 1 бал.

Сумарна оцінка: 40-50 балів сприймається як показник дуже високого рівня тривожності; 25-40 балів свідчить про високий рівень тривожності; 15-25 балів - про середній (з тенденцією до високого) рівні; 5-15 балів – про середній (з тенденцією до низького) рівень та 0-5 балів – про низький рівень тривожності.

Методика «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (FACES-3) за Д.Х. Олсоном

Шкала сімейної адаптації та згуртованості (FACES-3) являє собою один з найбільш відомих стандартизованих опитувальників, призначених для оцінки сімейної структури. Авторами даного опитувальника є Д.Х. Олсон, Дж. Портнером та І. Лаві.

В основі створення методики лежить «циркулярна модель» («кругова модель») Д.Х. Олсона. Ця модель включає в себе три найважливіших параметра сімейного поведінки: згуртованість, адаптація та комунікація. FACES-3 є третім варіантом серій шкал FACES, розробленим для оцінки двох основних параметрів структури сім'ї, представлених графічно в «циркулярній моделі», - сімейної згуртованості та сімейної адаптації.

Сімейна згуртованість - це ступінь емоційного зв'язку між членами сім'ї: при максимальній виразності цьому зв'язку вони емоційно взаємозалежні, при мінімальній – автономні і від дистанційовані один від одного. Для діагностики сімейної згуртованості використовуються наступні показники: «емоційний зв'язок», «сімейні кордону», «прийняття рішень», «час», «друзі», «інтереси і відпочинок».

Сімейна адаптація - характеристика того, наскільки гнучко або, навпаки, ригідно здатна сімейна система пристосовуватися, змінюватися при впливі на неї стресорів. Для діагностики адаптації використовуються такі параметри: «лідерство», «контроль», «дисципліна», «правила та ролі в сім'ї» (див. табл. 4).

У «циркулярній моделі» розрізняють чотири рівня сімейної згуртованості від екстремально низького до екстремально високого. Вони отримали такі назви: роз'єднаний, розділений, пов'язаний і зчеплений. Аналогічно діагностують чотири рівня сімейної адаптації: ригідний, структурований, гнучкий і хаотичний.

Автори даного опитувальника виділяють помірні (збалансовані) і крайні (екстремальні) рівні сімейної згуртованості та адаптації і вважають, що саме збалансовані рівні - показник успішності функціонування системи. Для сімейної згуртованості такими рівнями є розділений і пов'язаний, для сімейної адаптації - структурований і гнучкий. Екстремальні рівні зазвичай розглядаються як проблематичні, які призводять до порушень функціонування сімейної системи.

За допомогою комбінування чотирьох рівнів згуртованості та чотирьох рівнів адаптації можливо визначити 16 типів сімейних систем, 4 з яких є помірними по обох рівнях і називаються збалансованими, 4 - екстремальними, або незбалансованими, оскільки мають крайні показники по обох рівнях. Вісім інших типів є середніми (середньо-збалансованими), так як один з параметрів відноситься до екстремальних, а інший - до збалансованих рівнів.

Методика сконструйована таким чином, що дозволяє проаналізувати, як члени сім'ї в даний час сприймають свою сім'ю і який би вони хотіли її бачити. Розбіжність між сприйняттям і ідеалом визначає ступінь задоволеності існуючої сімейної системою. «Ідеал» дає інформацію про напрямлення і ступеня змін у сімейному функціонуванні, які хотів би здійснити кожен з взяли участь в дослідженні. Чим більше розходження між ідеалом і сприйняттям, тим більше незадоволеність існуючої сімейної системою.

Перед тим як почати роботу з даною методикою, необхідно створити атмосферу довіри між дослідником і учасниками опитування. Кожен отримує бланк з текстом тверджень, потім перевіряється, як учасники зрозуміли інструкцію, даються необхідні пояснення. У ході роботи з опитувальником у обстежуваного можуть виникнути уточнюючі питання, на які даються пояснення. Якщо опитувальник заповнюють одночасно кілька членів сім'ї, то спостереження за їх взаємодією дасть психотерапевта додаткову інформацію про комунікації в даній системі, можливість відстежити патерни поведінки. У цьому випадку від пояснюючих відповідей краще відмовитися, залишивши

рішення за членами сім'ї. При роботі в групі всі пояснення даються до початку заповнення опитувальника.

Опитувальник можуть заповнити всі члени сім'ї, включаючи підлітків старше 12 років. В ідеалі необхідно застосовувати його до всіх членів сім'ї, здатним заповнювати анкету, що допоможе всебічно оцінити особливості їх комунікації.

Опис методики

Методика складається зі списку тверджень (від 1 до 20). Завдання випробуваного полягає в тому, щоб двічі оцінити кожне твердження за ступенем його виразності, використовуючи п'ятибальну шкалу:

- майже ніколи - 1,
- рідко - 2,
- час від часу - 3,
- часто - 4,
- майже завжди - 5.

У першому випадку завдання випробуваного оцінити реальний сімейне функціонування, у другому - ідеальне, тобто таке, яким хотілося б його бачити.

Обробка й інтерпретація результатів

1. Визначення типу структури сім'ї. При обробці підраховується кількість балів, отриманих при підсумовуванні парних і непарних тверджень. Кількість балів, отримана при підсумовуванні непарних пунктів, визначає рівень сімейної згуртованості, парних - рівень сімейної адаптації. Тип сімейної системи визначається двома параметрами - сумарними оцінками за шкалами згуртованості та сімейної адаптації відповідно до норм оцінок, стандартизованих на різних вибірках (див. табл. 5).

2. Визначення рівня задоволеності сімейним життям. Різниця між ідеальними і реальними оцінками за двома шкалами (згуртованості і адаптує ції) визначає ступінь задоволеності випробуваного сімейним життям. В даний час не існує ніяких емпіричних норм для визначення оцінки розбіжності ідеального і усвідомлюваного. Висока оцінка розбіжності вказує на низьку

сімейну радість. Розбіжність має бути розраховане для кожного індивідуума за згуртованості та адаптації, а загальна оцінка може бути отримана в результаті складання цих двох оцінок. Зворотна залежність отриманих результатів є оцінкою сімейної задоволеності.

Інструкція

Варіант А. Опишіть Вашу реальну сім'ю (подружжя і діти). Прочитайте наступні вислови і оцініть їх за допомогою представленої шкали.

Варіант Б. Тепер оцініть ці висловлювання з точки зору ідеальної сім'ї, тобто такою, про яку Ви мрієте.

Таблиця Д.1.

Стимулюючий матеріал

Ствердження	Майже ніколи	Рідко	Час від часу	Часто	Майже завжди
1. Члени нашої родини звертаються один до одного за допомогою					
2. При вирішенні проблем враховуються пропозиції дітей					
3. Ми схвально ставимося до друзів інших членів сім'ї					
4. Діти самостійно вибирають форму поведінки					
5. Ми вважаємо за краще спілкуватися тільки у вузькому сімейному колі					
6. Кожен член нашої сім'ї може бути лідером					
7. Члени нашої родини ближчі із сторонніми, ніж один з одним					
8. У нашій сім'ї змінюється спосіб виконання повсякденних справ					
9. Ми любимо проводити вільний час всі разом					
10. Покарання обговорюються батьками і дітьми разом					
11. Члени нашої родини відчують себе дуже близькими один одному					
12. У нашій сім'ї більшість рішень приймається батьками					

13. На сімейних заходах присутні більшість членів сім'ї					
14. Правила в нашій сім'ї змінюються					
15. Нам важко уявити собі, що ми могли б зробити всією сім'єю					
16. Домашні обов'язки можуть переходити від одного члена сім'ї до іншого					
17. Ми радимося один з одним при прийнятті рішень					
18. Важко сказати, хто у нас в сім'ї лідер					
19. Єдність дуже важливо для нашої родини					
20. Важко сказати, які обов'язки у домашньому господарстві виконує кожен член сім'ї					

Конкретні результати дослідження можуть бути корисні при наданні психологічної допомоги сім'ям, які перебувають у кризовому стані, при висуненні гіпотез і визначенні напрямів подальшої роботи. У рамках психопрофілактики сімейних порушень подібна методика допомагає швидко виявити сім'ї з групи ризику, розробити конкретні прийоми психокорекційної роботи.

Таблиця Д.2.

Оцінка параметрів FACES-3

№	Діагностичні параметри	№ тверджень	Шкала
1	Емоційний зв'язок	1,11,19	Сімейна згуртованість
2	Сімейні кордону	5,7	
3	Прийняття рішень	17	
4	Час	9	
5	Друзі	3	
6	Інтереси та відпочинок	13, 15	

7	Лідерство	6,18	Сімейна адаптація
8	Контроль	2,12	
9	Дисципліна	4,10	
10	Ролі	8,16,20	
11	Правила	14	

Групу ризику, на наш погляд, перш за все, становитимуть сім'ї з ригідної структурою, яка не дозволяє швидко адаптуватися до мінливих умов і які виникають стресів в житті сім'ї, що, в свою чергу, перешкоджає переходу до виконання сім'єю завдань розвитку, що характеризують новий етап життєвого циклу сім'ї.

Проживання кризових періодів і просування сім'ї за стадіями життєвого циклу. У цю групу увійдуть також сім'ї, структура яких хаотична і не збалансована, що свідчить про перебування сім'ї в ситуації кризи (наприклад, внаслідок народження дитини, розлучення, втрати джерел доходу, зміни місця проживання і дії інших ненормативних стресорів). У цьому стані сім'я може перебувати протягом такого періоду часу, який їй необхідно для адаптації до кризової ситуації. Проблемним даний стан стає тоді, коли система застряє в стані хаосу надовго.

Таблиця Д.3.

Норми оцінок і середні показники FACES-3

Основні параметри	Групи сімей					
	Зрілі подружні пари		Сім'ї з підлітками		Молоді подружні пари	
	X	SD	X	SD	X	SD
Згуртованість	39,8	5,4	37,1	6,1	41,6	4,7
Адаптація	24,1	4,7	24,3	4,8	26,1	4,2
Згуртованість						
	ранг	%	ранг	%	ранг	%
Роз'єднаний	10-34	16,3	10-31	18,6	10-36	14,9
Розділений	35-40	33,8	32-37	30,3	37-42	37,2

Зв'язаний	41-45	36,3	38-43	36,4	43-46	34,9
Зчеплений	46-50	13,6	44-50	14,7	47-50	13,0
Адаптація						
	ранг	%	ранг	%	ранг	%
Ригідний	10-19	16,3	10-19	15,9	10-21	13,2
Структурний	20-24	38,3	20-24	37,3	22-26	38,8
Гнучкий	25-28	29,4	25-29	32,9	27-30	32,0
Хаотичний	29-50	16,0	30-50	13,9	31-50	16,0

Примітка. X - середні показники; SD - стандартні відхилення від середніх.

Методика «Сімейна соціограма» (Є.Г. Ейдеміллер)

Для проведення тесту досліджуваним видають бланки: на кожному бланку намальований круг діаметром 110 мм.

Члени сім'ї виконують завдання індивідуально.

Інструкція: «Перед Вами на аркуші зображено коло. Намалюйте в ньому самого себе, членів сім'ї у формі кружечків і підпишіть їх імена».

Існує інший варіант методики, який запропонований В.В. Ткачовим. В даному варіанті роздається три бланки із зображенням кола і інструкція звучить так: «Перед вами три кола. Кожен з них зображує вашу сім'ю на певному етапі її життя (моя сім'я до народження дитина, моя сім'я після народження дитини, моя сім'я зараз). Намалюйте в кожному з кіл себе самого і членів своєї сім'ї у формі кіл та надпишіть їх».

Інтерпретація результатів

Існують критерії, за якими проводиться оцінка результатів тестування:

- 1) число членів сім'ї, які потрапили в площу кола і черговість їх зображення;
- 2) величина кіл;
- 3) розташування кіл відносно один одного, дистанція між ними – говорить про характер взаємин між членами сім'ї.

Оцінюючи результат за першим критерієм, слід зіставити число членів сім'ї, які зобразив досліджуваний з реальним. Можливо, що члени сім'ї, з якими досліджуваний перебуває в конфліктних відносинах, не потраплять у велике коло, вони будуть забуті. У той же час хтось із сторонніх осіб, тварин, улюблених предметів може бути зображений як член сім'ї.

Далі ми звертаємо увагу на величину кіл. Більше порівняно з іншими коло «Я» говорить про достатню або завищену самооцінку, менше – про

знижену самооцінку. Величина кіл інших членів сім'ї говорить про їх значущість їх в очах досліджуваного.

Слід звернути увагу на розташування кіл в площі кола і по відношенню один до одного. Розташування досліджуваним свого кружка в центрі кола може говорити про егоцентричність особистості, а розташування себе внизу, осторонь від інших кіл, які символізують інших членів сім'ї, може вказувати на переживання емоційної відторгнутості .

Найбільш значимі члени сім'ї зображуються у вигляді великих за розміром кружечків в центрі або у верхній частині тестового поля.

Нарешті, велику інформацію можна отримати, проаналізувавши відстані між колами. Віддаленість одного кола від інших може говорити про конфліктні стосунки в сім'ї. Своєрідне «злипання», коли кола нашаровуються один на один, стикаються або знаходяться один в одному, говорить про недиференційованість «Я» у членів сім'ї, наявність симбіотичних зв'язків.

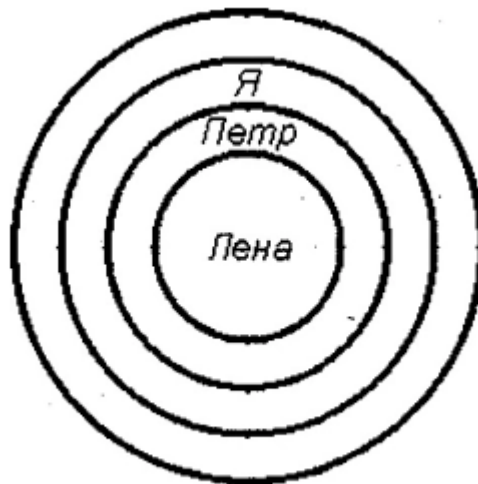

Рис. Ж.1. Злипання

Кола можуть бути розташовані в лінійному порядку, що свідчить про формальний підхід до дослідження або відсутності теплих відносин.

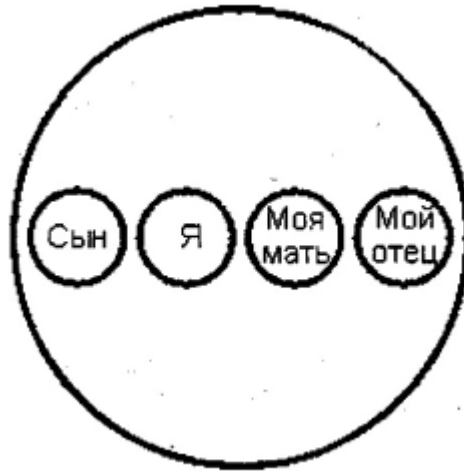

Рис. Ж.2. Лінійно

Якщо кола розташовані у вільному розташуванні, в різній віддаленості один від одного, це свідчить про певний ступінь близькості між членами сім'ї.

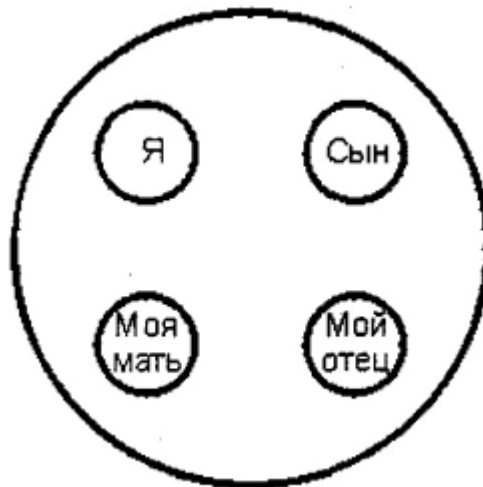

Рис. Ж.3. Вільно

Матері інколи ніби приліплюють до свого кола маленьке коло, яке означає дитину, а коло колишнього чоловіка та батька дитини може опинитися за великим колом, тобто за межами сім'ї, або взагалі зникнути.

Зустрічаються також варіанти, коли в коло поміщається обличчя члена сім'ї, таким чином формальна схема олюднюється.

Зображення членів сім'ї на трьох етапах її життя дозволяє визначити структуру сім'ї та тих осіб, які не витримали труднощів, пов'язаних з доглядом за дитиною. Важливою перевагою цієї методики також є той короткий час, протягом якого можна отримати результат і скласти уявлення про сім'ю.

Інформаційна зустріч з батьками дітей з наявними ознаками девіантної поведінки

З-поміж факторів соціалізації, якщо розглядати їх поодиночі й аналізувати міру впливу на можливість формування девіантної поведінки, одним з найголовніших і вагомих є сім'я, вплив якої дитина відчуває раніше за інші, коли вона ще майже некритично сприймає усі зовнішні впливи. Умови сім'ї - соціальне становище, рід занять, матеріальний рівень і рівень освіти батьків - значною мірою зумовлюють життєвий шлях дитини. Окрім свідомого, цілеспрямованого виховання, якого надають їй батьки, на дитину впливає вся внутрішньородинна атмосфера, тим більше, що ефект цього впливу нагромаджується з віком, заломлюючись у структурі особистості. Практично немає жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки людини, який не мав би коренів в умовах родинного життя в сучасному чи минулому.

У сучасних умовах матеріальний добробут сім'ї знову починає зумовлювати рівень, якість і тривалість освіти дітей. Процес розшарування суспільства, який тільки-но розпочався, призвів вже до виникнення низки освітніх закладів, які цілковито орієнтовані на заможні верстви населення, і змінив стартові умови набуття освіти в країні. Компенсаторним механізмом виступає рівень освіти батьків, їхня орієнтованість на інтелектуальні сфери життєдіяльності. Неминущими, сталими факторами впливу залишаються склад сім'ї і характер взаємин в ній, неповні сім'ї досить часто лишають для дитини невирішеними питання, розв'язувати які вона починає девіантними засобами. Співвідношення зазначених факторів уможливує додержання висновку щодо якості сімейних умов. І якщо вони характеризуються як несприятливі, то зростає імовірність формування стилю поведінки, яка належить до девіантної.

Водночас значний вплив на формування особистості підлітка, а згодом і дорослої людини справляє стиль взаємин з батьками, який тільки почасти зумовлений їхніми соціальним і матеріальним станом.

Проаналізуємо три загальних стилі взаємин: авторитарний, демократичний та ліберальний. Вважають, що найкращі взаємини з батьками складаються лише тоді, коли вони підтримують демократичний стиль виховання. Цей стиль найбільш сприяє вихованню самостійності, активності, ініціативи, соціальної відповідальності. Поведінка дитини спрямовується в цьому разі послідовно і водночас гнучко й раціонально:

- батьки завжди роз'яснюють мотиви своїх вимог та заохочують їх обговорення з дитиною;
- батьківська влада використовується лише в разі настійної потреби (наприклад, коли дії дитини загрожують її життю, а часу на пояснення немає);
- в дитині цінується як слухняність, так і незалежність;
- батьки встановлюють правила і послідовно перетворюють їх у життя, але не вважають себе непогрішними;
- вони прислуховуються до думок дитини, хоча й не стають рабами її бажань.

Крайні стилі відносин - і авторитарний, і ліберальний - найчастіше призводять до негативних наслідків. Авторитарний стиль викликає в дітей відчуження від батьків, формує почуття власної незначущості та небажаності в сім'ї. Вимоги батьків, якщо їх вважають необґрунтованими, викликають або протест та агресію і провокують виникнення девіантних форм поведінки, які спрямовані проти усього світу, або викликають перманентну апатію й пасивність, наслідком якої може бути девіантна поведінка у вигляді аутоагресії. Водночас і ліберальна вседозволеність має свої хиби. Батьки сприймаються як пасивні та незацікавлені, у підлітка формується відчуття, що він не входить у коло їхніх інтересів. А раз так, то і сам він спрямовує увагу на інших. Прикладом для ідентифікації та наслідування стають зразки зовнішнього світу - вулиці, різних молодіжних субкультур, засобів масової комунікації. І за контрастом із батьками обирають ідеали стенічні, активні, нерідко асоціальні, в яких вбачають виклик та енергію.

У реальному житті стиль взаємин ґрунтується на багатьох засадах. Він залежить від національних, культурних традицій, індивідуальних особливостей батьків, їхнього власного досвіду родинного життя. Переважно батько уособлює авторитарне, диктаторське начало, а матері віддають перевагу більш ліберальним формам взаємин, хоча на сучасному етапі, коли традиційний розподіл обов'язків у сім'ї подеколи кардинально змінився, носієм і фемінних, і маскулінних зразків життєдіяльності може бути кожен із батьків. Головним же моментом є те, що кожна окрема сім'я - це єдиний, неподільний соціальний організм зі своїм власним характером і лише їй одній властивою біографією. Риси характеру дитини, стиль взаємин з нею закладається в перші роки її життя. Вже тоді батьки обирають шлях чи то уседозволеності, чи то диктатури, відкладаючи на майбутнє діалог повноправних партнерів, бо "що ж вона зараз зрозуміє?" А потім змінити найчастіше нічого не вдається - як неможливо в одну мить "відмінити" ефект минулого досвіду.

У більшості випадків батьки реалізують відносно себе принцип самовиправдання, а стосовно дітей - принцип: "нащадки повинні бути кращі за попередні покоління". Батьківський максималізм рідко коли буває задоволений реальним станом речей, а вихід із цього становища вони вбачають у підвищенні зовнішнього контролю, тобто частішає використання елементів авторитарного стилю. Цей процес пов'язаний і з дією зовнішніх для окремої сім'ї чинників, які провокують нарощення авторитаризму:

- по-перше, це традиції; у дорослому стані батьки відтворюють стиль відносин, який домінував в їхньому дитинстві;
- по-друге, характер взаємин в сім'ї відтворює характер відносин, які домінують у суспільстві іноді підсвідомо, а інколи і свідомо - як необхідність формування готовності до життя в жорсткому, бездушному світі;
- по-третє, батьки досить часто підсвідомо зганяють на дітях зло з приводу службових неприємностей, матеріальної незабезпеченості, роздратування, непевності у власному майбутньому;
- по-четверте, формування наказу завжди суб'єктивно легше за співрозуміння, яке потребує достатню високого рівня педагогічної та загальнолюдської культури.

В разі, коли суспільство вважає, що сім'я не зуміла вивільнити дитину від конфліктів і причин, що зумовлюють виникнення девіантних проявів, воно з надією звертає свої погляди у бік школи, де дитячі душі ліплять професійно підготовлені, душевні руки. Самі ж підлітки далеко не завжди прагнуть швидше опинитися за надійними мурами школи, бо й там є достатньо приводів для конфліктів і духовних тортур.

Вправа «Права батьків і дітей»

Мета: глибше усвідомити правові аспекти батьків і дітей.

Учасникам роздаються листочки різних кольорів, на одному вони пишуть свої права, а на іншому права дітей і по черзі зачитують їх, а тренер записує їх на ватмані. Потім тренер схематично показує вплив виховання батьків на дітей.

Яких помилок у вихованні можуть припускатися батьки, що може спровокувати дезадаптацію у дітей.

Вправа «Сердиті кульки»

Мета: побачити збоку, як людина виглядає коли її переповнюють негативні емоції.

Учасникам пропонується уявити, як надуваються кулька, і ця кулька – це сердита людина. *Поміркуйте:*

- що трапиться коли кулька переповниться повітрям?
- що трапляється з людиною, яка переповнюється почуттями?
- що відбувається, коли ми випустимо трохи повітря з кульки?
- чи кулька ціла, не вибухнула, нікого не налякала?
- якщо людина стримає себе, заспокоїться, це буде краще, ніж образити іншу людину, дитину?

Вправа «Квітка»

Мета: сприяти встановленню партнерства між батьками у співпраці із дитиною. Усвідомити власний стиль стосунків із дитиною, розширити можливості для розуміння власної дитини.

Інструкція: група утворює дві підгрупи (батьків і дітей), перед вами квітка. Вона має шість пелюсток. Кожну пелюстку вам треба розфарбувати червоним, зеленим або жовтим кольором. Вибір кольору залежить від обраного варіанту судження (перший, другий або третій стовпчик). Вибираючи свій варіант, орієнтуйтеся на те, як ви дієте в житті, а не на те, як краще вчинити. Пелюстка може бути розфарбована одним, двома чи трьома кольорами. Кожна група розфарбовує свою квітку.

По завершенні, група об'єднується, представляє свої роботи. Обговорює вправу.

Таблиця 3.1.

Твердження для батьків

	Червоний	Зелений	Жовтий
права	Діти повинні слухатися батьків та підкорятися їм	Діти повинні мати права і поважити права батьків	Діти повинні робити те, що їм подобається, розвивати свій творчий потенціал
дисципліна	Дисципліна в сім'ї за допомогою обмежень, заборон, вимог, які обов'язково повинні бути вжиті дитини	Дисципліна в сім'ї підтримується за допомогою обмежень, заборон, вимог, їх повинно бути не занадто багато, вони повинні бути гнучкими	Дисципліна в сім'ї підтримується без обмежень, вимог та заборон, на довірі до вибору дитини

конфлікти	Коли виникають конфлікти батьки (як розумніші та досвідченіші) повинні наполягати на своєму (не можна давати волі дитині, інакше вона сяде на шию і робитиме що захоче)	Коли виникають конфлікти, батьки з'ясовують конфліктну ситуацію, оцінюють пропозиції, як вийти з конфлікту. Дитина виконує рішення, батьки перевіряють результат	Коли виникають конфлікти краще поступитися дитині, щоб зберегти мир «для блага дитини можна пожертвувати багато чим»
поведінка	Негативна поведінка дитини викликає гнів, з'являється бажання насварити, покарати дитину. Змусити її швидко підкоритися	Негативна поведінка дитини змушує батьків обговорити ситуацію. Дитині дають можливість проявити почуття, батьки не зазіхають на особистість дитини	Негативна поведінка викликає жалість і бажання виправдати і захистити дитину
спілкуван	Розмовляючи з дитиною, батьки засуджують її особистість, а не вчинок	Розмовляючи із дитиною, користуються «Я» - висловлюваннями і технікою активного слухання	Розмовляючи із дитиною, батьки не засуджують особистість дитини і не засуджують її вчинки
потреби	На потреби дітей не варто зважати: батьки – це дорослі, вони знають краще ніж діти	Потреби дітей враховуються, батьківські вимоги вступають у протиріччя із потребами дітей	Потреби дітей ставляться вище за потреби батьків

Таблиця 3.2.

Твердження для дітей

	Червоний	Зелений	Жовтий
права	Діти повинні в усьому слухатися батьків та підкорятися їм	У мене є свої права – у батьків свої	Вдома я роблю те, що мені подобається і батьки погоджуються зі мною
дисципліна	У моїй родині є заборони і обмеження	У родині є обмеження і заборони і вони змінюються	У нас немає вимог і правил

конфлікти	Коли виникають конфлікти, батьки вирішують їх самі	Коли виникають сварки, конфлікти, проблеми, ми з батьками обговорюємо питання і знаходимо вихід. Я виконую рішення, батьки перевіряють	Коли виникають конфлікти батьки поступаються мені
поведінка	Якщо я погано поведжуся, – батьки карають і кричать на мене	Коли я погано поведжуся, мені дають можливість сказати, що я відчуваю. Ми обговорюємо ситуацію	Мене захищають, жаліють, коли я сварюся із друзями
спілкування	Батьки часто називають мене «дурень», «ідіот», «гультай»	Розмовляючи зі мною, мене слухають уважно, не перебивають, не критикують. Пояснюють у чому я помиляюся	Батьки не називають мене «дурень», «ненормальний», не пояснюють мені, що я щось зробив не правильно
потреби	Те, що я хочу, батьки не беруть до уваги, вони знають все краще	Мої потреби у харчуванні, одязі, освіті враховуються	З початку купують те, що потрібно мені, а потім, що потрібно батькам

Психологічна вправа «Бажання дитинства»

Оскільки вміння розуміти себе у вас як у дорослого вже сформоване, пропонуємо зробити невеличку психологічну вправу. Зміст вправи – пригадування та аналіз ваших дитячих бажань.

Мета її – краще розуміння «світу дитинства», що насправді і досі живе у таємних закутках вашої душі. І, сподіваюсь, це допоможе вам краще зрозуміти внутрішній світ вашої дитини незалежно від того, якого вона віку і статі.

Для зручності можна взяти аркуш паперу та розфарбувати його так.

Таблиця 3.3.

Умовне зображення періодів

Вік	Мої бажання у цьому віці	Бажання моєї дитини
0-1		
3-6		
7-10		
11-15		
16-18		
19-30-35		
30-35-...		

На кожному окрему графу запропонованої таблиці виділяйте стільки місця, скільки необхідно, щоб згадати і зафіксувати всі можливі «хочу» або «хотів». Замість таблички записи можна зробити на окремих аркушах паперу. Якщо ваша дитина не досягла віку всіх зазначених клітинок – ви можете записати, яким чином ви собі уявляєте її можливі бажання у майбутньому. Так би мовити, спрогнозувати своє майбутнє розуміння дитини.

Будь-ласка, зробіть цю роботу, перш ніж читати далі. Впоралися? А тепер подивіться узагальнені результати виконання запропонованої вправи батьками, з якими довелось працювати під час індивідуальних консультацій та на різноманітних семінарах і тренінгах батьківської майстерності. Важливо розуміти ті глибинні позитивні мотиви, які штовхають дитину до індивідуального ставлення та розвитку.

Таблиця 3.4.

Критерії щодо розвитку в залежності від віку

Вік	Його метаморфічний девіз	Глибинні «Хочу» людини на цьому віковому етапі
1	2	3
0-1	Світ доброзичливий до мене. Я довіряю світові.	Я хочу, щоб мене любили, захищали, раділи моєму існуванню. Завдяки батьківській увазі я хочу відчувати, що я дійсно є. Я хочу повірити, що мені немає чого боятися завдяки їхній турботі. Я хочу знати, що світ сповнений любові, тому любов батьків для мене – найважливіша
1-3	Я вмю діяти сам. Я довіряю собі.	Я хочу познайомитися ближче з цим цікавим світом. Я хочу зрозуміти, що робити з тими чи іншими речами. Я хочу з'ясувати, що я сам можу з ними робити
3-6	Я вчусь взаємодіяти.	Я хочу навчитися спілкуватися з людьми. Я хочу зрозуміти, за яких обставин люди мені допомагатимуть, а за які – ні. Я шукаю шляхи впливу на оточення.
7-10	Я відповідальна людина. Я згідний схвалення.	Я хочу навчитися самостійно мріяти, ставити перед собою певні цілі та завдання, самостійно їх виконувати. Радити результатам або виправляти помилки. Я хочу, щоб мною пишалися, але ще більше хочу, щоб я міг би пишатися самим собою.
11-15	Я – мислю. Я розумію своє місце серед інших людей.	Я хочу зрозуміти «глибинні механізми» багатьох речей. Я ладен для цього експериментувати, розмірковувати, аналізувати. Та ще я дуже хочу зрозуміти – який я. Я шукаю своє власне місце серед подібних мені: друзів, однокласників.

16-18	Я розумію себе. Яшукаю своє місце у світі.	Я хочу якось «звести до купи» всі ті знання, які я накопичив раніше. Знання про світ, людей навколо мене, про самого себе. Я хочу зрозуміти, до чого я здібний у цьому великому дорослому світі. І я дуже хочу відчувати, що я потрібен своїм близьким людям. Мені дещо тривожно перед «подорожжю у світ дорослих». Батьківська любов – моя опора та підтримка.
19-30-35	Я щось роблю усвіті.	Я хочу зрозуміти, хто я як громадянин, як фахівець, як людина що бере на себе певні родинні обов'язки. Я хочу реалізувати власні життєві плани.
30-35...	Я творю власнийсвіт.	Я хочу зрозуміти сенс власного існування. Я хочу зрозуміти власні стосунки із Всесвітом, з людством, з Богом. І я хочу жити в світі, гідному мого розуміння.

Мета заняття: усвідомлення батьками власної значущості в профілактиці наркотичних та алкогольних проблем у дитини.

Завдання заняття: надати можливість батькам оцінити власний сімейний рівень профілактичних дій; звернути увагу батьків на хибні уявлення та думки щодо профілактики наркотичних та алкогольних проблем; проаналізувати роль батьків в профілактиці даних проблем.

«Мої дії щодо профілактики наркотичних та алкогольних проблем у моєї дитини» (для батьків)

Інструкція: Чи погоджуєтесь Ви із запропонованими нижче твердженнями? Будь ласка, відмітьте свою відповідь позначкою «+».

Таблиця 3.5.

Стимулюючий матеріал

Твердження	Твердження		
	Так	Ні	Не знаю
1. Батькам належить головна роль в профілактиці наркотичних та алкогольних проблем у дитини.			
2. Я розмовляю з дитиною про речовини, які можуть бути небезпечними для неї.			
3. Я демонструю своїй дитині як підтримувати здоровий спосіб життя.			
4. Я знаю потреби моєї дитини.			
5. Я володію знаннями щодо ризиків, які пов'язані із вживанням алкоголю дитиною.			

Продовження таблиці 3.5.

6. Я володію знаннями щодо ризиків, які пов'язані із вживанням наркотиків дитиною.			
7. Я розвиваю у своїй дитині навички та вміння, необхідні для відстоювання своєї позиції в ситуаціях тиску.			
8. Я намагаюсь постійно поповнювати свій запас знань щодо наркотиків та алкоголю і наслідки їх вживання більш точною, правдивою інформацією.			
9. В нашій родині діють певні правила щодо вживання алкоголю та наркотиків.			
10. Я постійно спілкуюсь з дитиною, та знаю чим вона цікавиться.			

Чим більше позитивних відповідей Ви відмітили, тим сильніший захист від появи наркотичних та алкогольних проблем має Ваша дитина.

Поради батькам у вихованні підлітків, які схильні до девіантної поведінки

Інтерес

З'ясуйте, що подобається вашій доньці чи сину. Коли ваш підліток був дитиною, можна знайти щось, чим можна було б з ним займатися. Але коли вони дорослішають, вам доведеться докласти додаткових старань, аби довідатись, що подобається вашим дітям. Можливо, це буде не просто, але здатність співвідносити схильності й антипатії вашої дитини є важливою частиною побудови відкритих стосунків з нею.

Пам'ятайте: щоб бути гарними батьками вам також потрібно бути гарними друзями.

Строгість

Чимало підлітків пручаються правилам і обмеженням. Вони думають, що вже дорослі, що можуть про себе подбати. Хоча це часто й так, підліткам усе ще потрібні обмеження. З новими бажаннями вони можуть заподіяти собі значної шкоди, якщо не стримуватимуть себе відповідальністю.

Дайте зрозуміти вашій дитині, що в неї буде більше волі, але при цьому й більше відповідальності. Воля без відповідальності безглузда.

Вам варто допомогти своїй дитині навчитися планувати події наперед. Ви не повинні робити це за підлітка; просто спрямуйте його.

Спілкування щодня

Щоденне спілкування є важливим для підтримки відкритості між вами. Ваша дитина буде розкутішою, довірятиме вам, якщо ви спілкуватиметеся з нею щодня. Довіра ґрунтується на практиці. Її можна збудувати тільки на багатогранних відносинах, на гарному спілкуванні.

Якщо ваша дитина навчається не в вашому населеному пункті, обов'язково дзвоніть кожного дня. Часто, відірвавшись від батьків, підлітки вважають, що нема потреби кожного

дня розмовляти з батьками по телефону. Якщо ви не переконаєте свою дитину в іншому, то спілкуватись з нею будете тоді, коли дитині потрібні гроші або потребують вирішення проблеми, яких можна було уникнути, порадившись з батьками.

Щоденне спілкування покаже вашій дитині, що ви дбаєте про неї. Це дуже важливий фактор, тому що підлітки почуваються комфортніше з батьками, які активно залучені в їхнє життя. Інакше підлітки можуть звернутися до ненадійних однолітків за порадою або настановами. Дуже важливо, щоб батьки надавали їм керівництво й турботу, навіть Якщо це по телефону, що їм так потрібно.

Виховання важких підлітків ніколи не було й не буде легким завданням. Різні батьки користуються для його розв'язання різними підходами. Безперечно, важливо вчинити так, як ви вважаєте правильним, але є деякі рекомендації, яких краще дотримуватися, щоб допомогти собі пройти через усе це, а також зрозуміти, що ви не єдиний у такій ситуації.

Підлітковий вік триває не вічно, тому не треба зациклюватися на ньому, що ваша дитина завжди залишиться важким підлітком. Натомість сконцентруйте свої сили й увагу, допоможіть дитині впоратись з її проблемами і стати відповідальним дорослим. Ви ж мріяли про це, коли дитина була маленькою?

Терпіння

Коли йдеться про виховання важкого підлітка, ваше терпіння дуже важливе. Бути терплячим важко, тому ви захочете побачити результати негайно. Але у більшості випадків вашій дитині просто необхідно перерости таку поведінку. Загалом, якщо зможете знайти в собі терпіння, то керуватимете ситуацією значно краще.

Упереджувальний підхід

Тільки-но ви помітили що в дитини з'явилися проблеми, вам необхідно починати діяти негайно. Можливо, вам необхідно зменшити фінансування, чи змінити місце проживання підлітка (квартиру на гуртожиток?). Негайний початок дій покаже вашій дитині, що ви не збираєтесь сидіти, склавши руки, й дозволити їй вживати наркотики, алкоголь або займатися іншими речами, яких ви не схвалюєте. Упереджувальний підхід може скоротити глибину і тривалість проблем вашого підлітка.

Єдиний фронт

У багатьох випадках батьки не сходяться в думках про те, яке рішення їм необхідно прийняти щодо ситуації, в яку потрапила їхня дитина. У жодному разі не розказуйте про це своєму синові чи доньці. Ви маєте завжди демонструвати «єдиний фронт». Коли дитина зрозуміє, що ви дієте спільно, однією командою, і вона не зможе втекти під захист одного з батьків, ваші плани допомогти матимуть більші шанси на успіх.

Постійно підтримуйте зв'язок з керівником групи.

Часто керівник групи може розповісти те, що ваша дитина замовчує. І завжди з керівником групи можна розробити єдину стратегію по профілактиці девіантної поведінки.

Рекомендації батькам щодо стримування агресивної поведінки підлітків

Виявляйте до підлітка більше уваги, любові та ласки.

Завжди стежте за своєю поведінкою в сім'ї. Кращий спосіб виховання дітей – єдність їхніх дій.

Не застосовуйте фізичні покарання.

Допомагайте підлітку знаходити друзів. Заохочуйте розвиток позитивних аспектів агресивності, а саме завзятості, активності, ініціативності, перешкоджайте їй негативним рисам, зокрема ворожості, скутості.

Пояснюйте підлітку наслідки агресивної поведінки.

Враховуйте у вихованні та навчанні особистісні властивості підлітка.

Надавайте підлітку можливість задовольнити потреби в самовираженні й самоствердженні.

Обмежуйте перегляд відеофільмів та комп'ютерних ігор зі сценами насильства.

Спрямовуйте енергію підлітка у правильне русло, наприклад, заняття у спортивних секціях; заохочуйте його до участі в культурних заходах.

Рекомендації батькам щодо спілкування з агресивними дітьми

Агресія – індивідуальна або колективна поведінка чи дія, спрямована на спричинення фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини чи групи.

Найгостріше постає проблема агресивної поведінки у підлітковому віці, коли здійснюється перехід до нового щабля розвитку особистості; серед підлітків посилюється негативізм, демонстративна стосовно дорослих поведінка, частішають випадки виявів жорстокості й агресивності.

Агресія підлітків безпосередньо не пов'язана з порушенням усталених правил і норм та відокремлюється від девіантної поведінки.

Пам'ятайте, що заборона й підвищення голосу – найнеефективніші способи подолання агресивності, лише зрозумівши причини агресивної поведінки і знявши їх, ви можете сподіватися, що агресивність буде знижена.

Дайте підлітку можливість вихлюпнути свою агресію, спрямувати її на інші об'єкти. Дозвольте їй побити подушку або розірвати «портрет» її ворога і ви побачите, що в реальному житті агресивність у даний момент знизилася.

Показуйте дитині особистий приклад ефективною поведінки. Не допускайте при ній вибухів гніву або лихослів'я про своїх друзів чи колег.

Важливо, щоб підліток повсякчас відчував, що ви любите, цінуєте і приймаєте його. Не соромтеся зайвий раз приголубити або пожаліти його. Нехай бачить, що потрібний і важливий для вас.

Поради батькам конфліктних підлітків

Стримуйте прагнення дитини провокувати сварки з іншими. Звертайте увагу на недобррозичливі погляди один на одного або бурмотіння собі під ніс.

Не намагайтеся припинити сварку, обвинувативши всіх причетних в її виникненні і захищаючи свою дитину. Намагайтеся об'єктивно розібратися в причинах її виникнення.

Після конфлікту обговоріть з підлітком причини його виникнення, визначте неправильні дії вашої дитини, що призвели до конфлікту. Спробуйте знайти інші можливі способи виходу з конфліктної ситуації.

Не обговорюйте при підліткові проблеми його поведінки. Він може утвердитися в думці про те, що конфлікти неминучі, і буде продовжувати провокувати їх.

Психокорекційна програма «Профілактика девіантної поведінки у підлітковому віці»

Зустріч 1 Чи знаю я себе?

Мета: актуалізація знань та уявлень підлітків про себе.

Завдання: знайомство, створення позитивного, формування мотивації до спільної діяльності, формування уявлень про систему знань особистості про себе, стимулювання усвідомлення власного «Я».

Вправа «Знайомство»

Мета: підготувати учасників до роботи, створити комфортну атмосферу, хороший настрій, сприяти згуртованості групи.

Хід вправи. Ведучий пропонує всім закрити очі, підходить і торкається кожного, ставлячи питання, які спрямовані на усвідомлення свого внутрішнього стану:

- Як себе відчуваєте?
- Про що зараз думаєте?
- Якого кольору ваш настрій?
- З яким явищем природи можете порівняти себе?
- З якою твариною можна порівняти ваш теперішній стан?
- З яким птахом?

Інформаційне повідомлення «Правила групи»

На наших зустрічах ми будемо говорити про специфічні проблеми, про вас самих, про ваші стосунки з іншими людьми, про ті цілі, які ви перед собою ставите. Ви дізнаєтеся про свої сильні і слабкі сторони, навчитеся краще розуміти себе і розберетеся, чому ви поступаєте так, а не інакше і що ви можете зробити, щоб стати краще. Ви навчитеся думати позитивно і зрозумієте, що наше життя залежить від того, як ми його сприймаємо. Разом ми зможемо відповісти на ці і інші складні питання, засвоїти ефективні засоби спілкування.

Будь-яка група людей, яка збирається, щоб спільно виконати певну роботу і досягти мети, домовляється про основні правила, дотримання яких допомагає одержати можливий результат. Тому спочатку ознайомимося з тими правилами, які зазвичай використовуються під час подібних занять. Ми їх зараз обговоримо і внесемо необхідні корективи. Кожний пункт правил приймається голосуванням.

Ці правила в рівній мірі стосуються і до ведучого і до учасників. **ПРИНЦИПИ РОБОТИ В ГРУПІ**

По кожному з принципів учасники висловлюють свою думку і виносять ухвалу - прийняти його або відкинути.

1. Щирість в спілкуванні

У групі не варто лицемірити і брехати. Група - це місце, де можна розказати про те, що дійсно хвилює, обговорювати такі проблеми, які до моменту участі в групі з яких-небудь причин не обговорювалися. Якщо ви не готові бути щирими в обговоренні якогось питання, краще промовчати.

2. Обов'язкова участь в роботі групи протягом всього часу

Цей принцип вводиться у зв'язку з тим, що ваша думка дуже значуща для інших членів групи. Ваша відсутність може привести до порушення внутрішньо-групових відносин, до того, що біля інших не буде можливості почути вашу точку зору з обговорюваного питання.

3. Право кожного члена групи сказати «стоп»

Можна припинити обговорення, якщо розумієте, що вправа може торкнутися тем, які спричинять за собою важкі переживання. Учасник має право не брати участі в обговоренні.

4. Кожний учасник говорить за себе, від свого імені і не говорить за іншого.

5. Не критикувати і визнавати право кожного на висловлювання своєї думки, поважати думку іншого

Нас достатньо критикують і оцінюють в житті. Давайте в групі вчитися розуміти іншого, відчувати, що людина хотіла сказати, яке значення вклала у вислів.

6. Висловлюватися делікатно, акуратно.

7. Не виносити за межі групи все те, що відбувається на заняттях.

8. Уважно вислуховувати думки інших, не перебивати.

9. Ввести знак-регулятор, наприклад піднята рука, при якому вся увага звертається на ведучого.

10. Ввести ліміт часу, який обмежуватиме і задаватиме рамки кожного заняття.

11. Попросити дітей запропонувати додаткові принципи, якщо вони визнають це необхідним.

Вправа «Прядіння пряжі»

Мета: надати можливість учасникам ближче познайомитися в процесі виконання спільної справи.

Обладнання: клубок довгого мотузка, килим на підлогу.

Хід вправи. Учасники групи сидять на підлозі на килимі за колом, у центрі лежить клубок мотузка. Ведучий пропонує уявити, що група разом зараз прядтиме пряжу. Перший учасник бере клубок, передирає кінець мотузка пальцями, імітуючи прядіння, одночасно розповідає про себе. За сигналом ведучого, кінець мотузка передається сусіду, той розповідає щось про себе, і так далі, доки коло не замкнеться.

Вправа «Взаємне інтерв'ю»

Мета: сприяти формуванню перших вражень один про один. Встановити взаєморозуміння і загальний настрій на подальшу співпрацю.

Хід вправи. Учасники розбиваються на пари проводять взаємне інтерв'ю.

Після закінчення кожний представляє того, що свого інтерв'юється.

У цій процедурі більш високий повчальний ефект, оскільки є хороша можливість аналізувати, на що звернув увагу інтерв'юєр, чи вдалося йому достовірно представити психологічний портрет свого партнера, які питання ставили один одному пари. Учасники також ставлять будь-які питання.

Інформаційне повідомлення «Мій настрій»

Кожна людина за собою спостерігає. Але далеко не всі це розуміють, і тому мимовільне спостереження відразу ж забувається. Але якщо б людина старалася зафіксувати хоча б частину своїх спостережень, то вже отримала б дуже багато цікавого матеріалу для роздумів про себе.

Наприклад, зіпсувався настрій. Приблизно зрозуміти, що стало причиною цього. Адже не виключено, що привід для поганого настрою буде виникати знову і знову. А це неприємно, тому краще все – таки спробувати знайти

Вправа «Я і мій внутрішній світ»

Мета: опрацювання навичок аналізу своєї поведінки, поведінки навколишніх людей, ситуацій, які виникли; розуміння свого психологічного стану.

Запропонувати дітям почати вдома вести щоденник, в який записувати все, що відбувалося під час тренінгу, свої почуття, думки, реакції на те, що відбувається в групі.

Згадайте сьогоднішню роботу в гру і продовжіть наступні цитати :

- Я зрозумів...
- Мене здивувало...
- Я відчув...
- Думаю...
- Сьогодні мене роздратувало, а саме...
- Мені дуже сподобалося...

Вправа «Моя маска»

Мета: рефлексія проведених вправ, отримання зворотного зв'язку від учасників.

На аркушах паперу зображені кола. Вам необхідно намалювати «маску» яка відображає Ваш стан зараз після заняття. Далі кожен по колу висловиться що він намалював і чому, розповідає що сподобалось, а що ні.

Заняття 2

Подорож до власного «Я»

Мета: розширення системи уявлень підлітків про себе.

Завдання: формування уявлень про особистісну унікальність, розвиток здатностей до пізнання власного «Я», актуалізація уявлень по відношенню до себе, формування уявлень про цінність власної особистості.

Вправа «Захоплена рука»

Мета: надати можливість учасникам спільно переживати певні емоції.

Хід вправи. Учасники сідають у коло і по черзі зображають: захоплену руку, агресивний ніс, кокетливе плече, танцюючий живіт, ображений палець, сором'язлива долоня. Один учасник показує заданий йому жест, а інші разом копіюють його.

Вправа «Психологічна карта Я»

Мета: визначити особливості особистості кожного учасника.

Обладнання: аркуші паперу формату А4, олівці, ручки.

Хід вправи. У центрі листа пишеться буква Я. Далі можливі варіанти.

- Навколо «Я» учасник пише будь-які свої характеристики так, як хоче.
- Це ж саме, але з урахуванням важливості. Чим важливіша для учасника ця характеристика, тим ближче до «Я» вона пишеться.
- Усі характеристики діляться на «мене це влаштовує – мене це не влаштовує – мені байдуже. Можна розташовувати їх по різні сторони від центру «Я», можна використовувати різні кольори.
- Усі характеристики діляться на «нові-старі» (появилися недавно – були завжди чи довший час).

• Можна штрихом позначити площу кожної характеристики: що проявляється часто, що – рідко?

Обговорення: Чи складно було виділити характеристики? Що відчували, коли писали про себе?

Вправа «Листки за спиною»

Мета: навчитися бачити себе очима ровесників і дорослих.

Обладнання: фломастери, кольорові олівці, листи паперу, які розрізані пополам.

Хід вправи. На спину кожному учаснику прикріплюються листочки паперу з помітками «+» чи «-» чи «=», які означають: «Я хочу, щоб відзначили тільки мої позитивні сторони» (+), «Я хочу знати тільки свої негативні риси» я хочу знати все, що ви про мене думаєте» (=). На протязі 30 хв. Учасники пересувають по приміщенню і в повній тишині зустрічаються один з одним.

Подивившись один на одного і побачивши відповідні помітки – «+», «-», «=», - кожен пише на листку, який розміщений на спині іншого, те що буде вважати за потрібне. Важливо дати вказівку учасникам, щоб вони тільки враховували значок, і якщо учасник не просив писати про нього нічого поганого, не робити цього. Після того, як усі зустрілись один з одним, група сідає в коло. Учасники вивчають записи на листках, діляться враженнями, а при бажанні зачитують те висловлювання, яке найбільше сподобалося.

Вправа «Катастрофа»

Мета: зняти психоемоційне напруження.

Хід вправи. Ведучий: Уявимо собі, що Землю чекає катастрофа. Усе живе загине. Але вчені винайшли спосіб, за допомогою якого люди можуть вціліти, на деякий час перетворившись у неживі предмети. Зараз ви подумайте, у який предмет ви хотіли би перетворитися. На листочку детально опишіть той предмет, його розмір. Колір, якості; цей предмет повинен відображати ваше Я для того, щоб перетворившись потім у людину, ви були самим собою.

Вправа «Я-справжнє, ідеальне, очима інших»

Мета: розділити поняття «я-ідеальний», «я-очима інших», «я-справжній».

Обладнання: ватман з трьома квадратами, листи формату А4.

Хід вправи. На ватмані зображені три квадрати, підписані внизу: «Я – справжнє», «Я – ідеальне», «Я – очима інших».

- Уявіть собі, що це не квадрати, а три людини, з якими ви трохи знайомі. Наскільки ви знаєте кожного з них? Якщо вважаєте, що знаєте своє „Я – справжнє наполовину, то замалюйте половину квадрату, якщо більше, то замалюйте відповідну частину. Так само замалюйте і решта квадратів (для «Я – ідеального» і «Я – очима інших»).

Тепер візьміть інший листок і намалюйте такі ж квадрати. Замалюйте їх, тепер вже відповідаючи на питання «Наскільки я їх люблю».

Об'єднайтеся у пари і розкажіть партнеру, які відкриття ви зробили під час роботи.
Обговорення.

Підведення підсумків

Учасники продовжують наступні речення.

Згадайте сьогоднішню роботу в гру і продовжіть наступні цитати :

- Я зрозумів...
- Мене здивувало...
- Я відчув...
- Думаю...

- Сьогодні мене роздратувало, а саме...
- Мені дуже сподобалося...

Зустріч 3 Хто Я?

Мета: розширення уявлень підлітків про себе.

Завдання: формування повного усвідомлення про себе, свої особливості, розкриття багатоаспектного «Я», формування домагань до ідеалу, формування уявлень про власне «Ідеальне – Я».

Вправа «Слухаємо себе»

Ця вправа на ауторелаксацію. Учням пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі, розслабитися й прислухатися до себе, ніби зазирнути в себе, й подумати: що кожний відчуває, який у нього настрій. Через кілька хвилин усі учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони почуваються і який у них настрій. Далі треба розділити сторінку навпіл: в одній колонці намалювати ті емоції, які їм подобаються, а в другій – ті, що не подобаються.

Вправа «Двадцять «Я»

Психолог. Як ви гадаєте, чи знаєте ви себе? Люди по-різному відповідають на це запитання, вони навіть по-різному розуміють слова «знати себе». Для одних – це означає уявляти, на що здатен, для інших – знати власні позитивні та негативні риси, для третіх – добре розбиратися у своїй душі, відчуттях і переживаннях...

За 10 хвилин дайте, будь ласка, відповідь на запитання «Хто я?», використовуючи для цього 20 слів або словосполучень. Не намагайтеся відібрати правильні чи неправильні, важливі або неважливі відповіді. Пишіть те, що спадає кожному з вас на думку. (Самостійна робота учнів.)

Найперше – подивіться, скільки слів і речень кожен із вас встиг записати. Якщо кількість відповідей не перевищує 15 – ви знаєте себе не дуже добре. Якщо ж відповідей більше – можна стверджувати, що ви знаєте себе дуже добре.

Учні за бажанням зачитують усі або найбільш суттєві, на їхню думку, визначення. Під час обговорення звернути увагу на схожість і відмінність відповідей.

Вправа «Подаруй усмішку»

Психологові варто пояснити підліткам значення усмішки у житті та самопочутті людини. Напруження м'язів не тільки відображає, а й формує поганий настрій, утому, негативні емоції. Мають бути напруженими тільки ті м'язи, що необхідні, всі інші повинні бути розслабленими. Цілком розслаблена людина стирає всі негативні емоції. Усміхайтесь! За серйозного виразу обличчя напружені 17 м'язів, в усмішці - 7. Фізіологічний сміх - це вібрація й масаж, що знімають напруження. Усмішка покращить настрій вам і навколишнім, для усмішки шукайте приводу, провокуйте усмішку.

Усі учасники групи беруться за руки і дарують один одному усмішки: кожен підліток повертається до свого сусіда праворуч або ліворуч і, побажавши йому чогось гарного, усміхається. Той у свою чергу посміхається наступному сусідові і т.д.

Вправа «Ваш настрій і побажання»

Психолог цікавиться враженнями школярів від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Зустріч 4 Оцінка власного «Я»

Мета: формування здатності адекватно оцінювати себе

Завдання: формування уявлень про багатоаспектність само відношення, формування уявлень про фактори, що впливають на само відношення, стимулювання усвідомлення впливу оточення на уявлення і відношення підлітка до самого себе, створення мотивації до формування само відношення на основі внутрішньої системи цінностей, поглядів та упереджень.

Вправа «Мій портрет у променях сонця»

Мета: формування в учасників поваги до себе.

Хід вправи. Ведучий просить відповісти на питання: «Чому я заслуговую на повагу?! Потрібно намалювати сонце, у центрі сонячного кола написати своє ім'я чи намалювати свій портрет. Потім уздовж променів написати всі свої чесноти, усе гарне, що учасники про себе знають. Слід намагатися, щоб променів було якнайбільше. *Обговорення.*

Інформаційне повідомлення «Місце самооцінки у нашому житті»

Самооцінка відображає міру розвитку у людини відчуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить в сферу її інтересів. На самооцінку впливають декілька чинників. По-перше, уявлення про те, яка людина насправді і якою вона хотіла би бути; по-друге, людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші; по-третє, людина отримує задоволення не тому, що вона просто робить щось добре, а тому, що вона вибрала певну справу і саме її робить добре.

Групова дискусія: «Як ми підтримуємо і покращуємо свою самооцінку»

Мета: Усвідомити шляхи підвищення самооцінки.

Думки виписуються на окремий лист паперу і доповнюються ведучим. Наприклад: покращуємо зовнішність (зачіска, макіяж, стежимо за фігурою); займаємося самоосвітою, розвитком своїх талантів, здібностей; досягаємо успіху в якійсь справі; знецінюємо інших людей; виграємо конкурси, змагання; допомагаємо іншим людям, тим самим підвищуючи свою самооцінку; прикрашаємо свій кут плакатами з написами: «Ти - кращий!» і т.д.; «нариваємося» на комплімент; іноді малюємося (робимо те, що не властиве, але це виглядає «круто», яскраво); не ставимо глобальних цілей; маємо хобі як спосіб виділитися з натовпу; зусиллям волі стараємося себе перебороти, зробити щось на межі можливого.

Вправа «Давайте говорити один одному компліменти»

Мета: надати можливість учасникам висловитися на адресу колег по групі. Хід вправи. Окремо - так, щоб всім добре було видно, поставити два стільці один напроти одного. Запропонувати одному з учасників зайняти один із стільців, решта членів групи по черзі сідає на вільний стілець і називає йому тільки його позитивні якості. Слухач може попросити уточнити те або інше висловлювання, поставити додаткові питання, але не має права на заперечення або виправдовування. Кожний член групи, по можливості, повинен зайняти місце слухача. *Обговорення.*

Підведення підсумків.

Обговорити, що кожний з учасників відчував і думав в процесі виконання завдання, щоб підтримати позитивну самооцінку, ми вдаємося до різних стратегій. Наприклад, підкреслюємо свій позитивний досвід, уникаємо постановки глобальних цілей, знецінюємо інших і ін. Таким чином людина формує декілька образів «Я», буде гнучку і стійку самооцінку, вибудовувавши ієрархію образів «Я».

Учасники продовжують наступні речення.

Згадайте сьогоднішню роботу в гру і продовжіть наступні цитати :

- Я зрозумів...
- Мене здивувало...
- Я відчув...
- Думаю...
- Сьогодні мене роздратувало, а саме...
- Мені дуже сподобалося

Зустріч 5

Маски

Мета: формування устремлінь підлітка адекватно оцінювати себе та свої можливості.

Завдання: формування уявлень про фактори, що впливають на формування само відношення, усвідомлення уявлень про себе в очах близького оточення (сім'ї), усвідомлення сутті власного «Я».

Вправа «Перетворення»

Мета: надати можливість членам групи виразити себе через різні асоціації, підкреслюючи елементи подібності.

Хід вправи. Учасники сидять на стільцях за колом. Ведучий пропонує учасникам завершити кілька речень на кшталт того: «Якби я був книгою, то був би...». Усі відповідають по черзі. Так само ведучий пропонує ще кілька речень, замінюючи ключове слово, яким є узагальнююча категорія (книга, їжі, пісня, музика, явище природи, вид транспорту тощо). Знов відповіді різні (їжа – каша, піріжок, картопля тощо; явище природи – дощ, вітер, сніг тощо), але всі вони стосуються однієї категорії. Наприкінці ведучий підкреслює, що при всій індивідуальній різниці асоціативного ряду всі відповіді належать до спільних категорій, тобто всі учасники – особистості, але вони подібні один до одного, тому являють собою гурт.

Інформаційне повідомлення «Зміна ролей»

У повсякденному житті людині доводиться зіштовхуватися з проблемами, наприклад, коли вона скоює який-небудь поганий вчинок. В цих випадках нам важко адекватно і неупереджено сприйняти ситуацію, взяти вину на себе і усвідомити свої переживання, а також прийняти точку зору іншого. Вам часто важко уявити собі, що може відчувати або думати інша людина.

Зміна ролей допомагає поставити себе на місце іншого в конфліктних ситуаціях - між дитиною і батьками, між учнем і вчителем, між дитиною і однолітками. Мета зміни ролей - добитися розуміння чужої точки зору і тим самим змінити свою поведінку або ставлення.

Вправа «Мозковий штурм»

Мета: формування відповідального ставлення до себе і навколишнього світу.

Хід вправи. Дітям пропонується відповісти на питання: коли ми щось порушуємо, що відбувається? Як нас карають і що забороняють?

Думки виписуються на великий лист паперу і можуть бути доповнені ведучим. Наприклад, не дозволяють гуляти зайву годину; не дають кишенькових грошей; не пускають на дискотеку; ставлять в кут; не довірять більше чогось важливого; ображаються; прощають; сильно кричать; починається розмова і «промивання розуму». *Обговорення причин, через які ми чинимо порушення.*

Вправа «Гра на зміну ролей»

Мета: розвиток навичок поведінкової та емоційної саморегуляції.

Хід вправи. Розбити учасників групи на пари. Задати теми конфліктних ситуацій, наприклад: зустріч з контролером в транспорті при безбілетному проїзді; повернувся додому з дискотеки на ранок; узяв без дозволу гроші у батьків і ін. (з урахуванням вказаних думок). Програти ситуацію, в якій спробувати прийняти точку зору іншого, прийняти відповідальність за скоєний вчинок і не дати себе принизити, коли береш на себе вину. *Обговорення позицій конфліктуючих сторін. Обговорити, як отримані знання можна застосувати в подібних ситуаціях у реальному житті.*

Підведення підсумків.

У конфліктних ситуаціях буває важко контролювати свою поведінку і переживання, що негативно впливає на з'ясування стосунків. Зумівши прийняти відповідальність за свої вчинки, потрібно також уміти відстоювати свої права, не втрачаючи при цьому почуття власної гідності.

Зміна ролей допомагає зрозуміти точку зору іншого. Учасники продовжують наступні речення.

Згадайте сьогоднішню роботу і продовжіть наступні цитати :

- Я зрозумів...
- Мене здивувало...
- Я відчув...
- Думаю...
- Сьогодні мене роздратовало, а саме...
- Мені дуже сподобалося...

Зустріч 6 Я та мій світ

Мета: розвиток здатності до усвідомленості власного «Я».

Завдання: розвиток рефлексивності та критичності по відношенню до себе, усвідомлення ресурсів власної особистості, стимулювання розвитку механізмів до самопізнання, формування позитивної самооцінки.

Вправа «Я буваю різним»

Мета: допомогти учасникам усвідомити вплив емоцій на їх поведінку.

Хід вправи. Моделюється програвання різних ситуацій за допомогою міміки, жестів:

- ситуації гніву;
- роздратованості;
- нестриманості.

Потім учасники пояснюють, як вони звикли долати неприємні відчуття; ознайомлюються з методами емоційно саморегуляції.

Інформаційне повідомлення «Вплив доброго настрою на самопочуття»

Фахівці стверджують, що добрі справи позитивно впливають на наше психофізіологічне здоров'я. З'ясувалося, що стан людини, охопленої поривами доброти, організм сприймає як позитивний стрес і виробляє величезну кількість захисних речовин. Тому по-справжньому добрі люди набагато рідше хворіють. До того ж, у стані «приступу доброти» виробляються гормони, що активізують розумову діяльність і збуджують творчий потенціал.

Що відбувається з людиною, яка робить злі вчинки?.. (Обговорення).

Вправа «П'ять добрих слів»

Мета: надати можливість учасникам висловитися на адресу колег по групі.

Обладнання: засоби для письма і малювання.

Хід вправи. Учасники діляться на підгрупи по п'ять осіб, розташовуються на стільцях за колами, отримують вільний доступ до приладдя для письма і малювання. Ведучий пропонує кожному учаснику обвести свою долоню на аркуші паперу й позначити на малюнку своє ім'я. Далі аркуш передається сусідові праворуч, натомість учасник одержує малюнок від сусіда ліворуч. В одному з «пальців» отриманого малюнка позначається якась приваблива риса власника «долоні» (наприклад «ти дуже добрий», «ти завжди заступаєшся за слабких», «мені дуже подобаються твої історії» тощо). Вправа триває, доки заповнена записами «долоня» не повернеться до власника. Коли всі п'ятірки закінчили вправу, ведучий збирає малюнки й зачитує «компліменти», а учасники групи повинні здогадатися, кому призначаються записи. Наприкінці вправи ведучий повертає власникам їхні «долоні».

Запитання для обговорення

Які почуття виникли, коли Ви читали записи на своїй паперовій долоні? Чи всі Ваші чесноти, які написали інші, Вам відомі?

Інформаційне повідомлення «Психологічні установки» (за Е. Берном)

Мета: проаналізувати власні психологічні установки і співвіднести їх з установками інших людей.

Можливі чотири види психологічних установок:

1. Я - «плюс», Ти - «плюс». Ця установка дає можливість плідно співпрацювати, цінувати себе та інших. При даній установці людина здатна вирішувати всі свої проблеми.
2. Я - «плюс», Ти - «мінус». Ця установка характерна для тих, хто не отримав достатньої уваги і ласки в дитинстві, кого кривдили. Людина з такою установкою перекладає відповідальність за свої труднощі на інших. У нього існують труднощі у налагодженні конструктивної співпраці: «всі поступають не так».
3. Я - «мінус», Ти - «плюс». Ця установка виходить з думки, що всі виростили в хороших, здорових сім'ях, а мені не повезло. Особа відчуває безсилля в порівнянні з іншими. Уникає тісних контактів з оточуючими або потребує тісного зв'язку з сильними.
4. Я - «мінус», Ти - «мінус». Ця установка близька до патологічної. Викликає відчуття безнадійності, втрату інтересу до життя. Люди з такою установкою легко вибухають і є непередбачуваними.

Вправа «Карусель»

Мета: формування навичок швидкого реагування при вступі у контакт; розвиток емпатії і рефлексії в процесі заняття.

Хід вправи. Здійснюється серія зустрічей учасників, причому кожного разу з новою людиною. Завдання: легко увійти до контакту, підтримати розмову і попрощатися.

Учасники встають за принципом «каруселі», тобто лицем один до одного, і утворюють два кола: внутрішній нерухомий і зовнішній рухомий.

Приклади ситуацій

- Перед вами людина, яку ви добре знаєте, але досить довго не бачили. Ви раді цій зустрічі...
- Перед вами незнайома людина. Познайомтеся з нею...
- Перед вами маленька дитина, він чогось злякався. Підійдіть до неї і заспокойте.

- Після тривалої розлуки ви зустрічаєте коханого (любиму), ви дуже раді зустрічі...

Час на встановлення контакту і проведення бесіди 3-4 хвилини. Потім ведучий дає сигнал, і учасники тренінгу зсовуються до наступного учасника.

Запитання для обговорення Які почуття виникали?

Що допомагало встановити контакт з людиною, а що заважало?

Розповідь для роздумів

Це сталося колись давно в дивовижному місті, у якому жив великий мудрець. Слава про його мудрість рознеслася далеко за його рідне місті. Але була у місті людина, яка заздрила його славі. І ось вирішила вона придумати таке запитання, щоб мудрець не зміг на нього відповісти. Вона пішла на галявину, піймала метелика, посадила між зімкнутих долонь і подумала: „Я запитаю в мудреця, який метелик у мене в руках – живий чи мертвий. Якщо він скаже «живий», я стисну долоні – і метелик помре, а якщо він скаже «мертвий», я розтулю долоні – і метелик полетить. Тоді всі зрозуміють, хто з нас розумніший». Так усе й відбулося, заздрісник піймав метелика, посадив його між долонями (стуліть долоні), вирушив до мудреця і запитав у нього: «Який метелик у мене в руках – живий чи мертвий?» (*Витягніть руки.*) І тоді мудрець сказав: «*УСЕ В ТВОЇХ РУКАХ*». (*Без коментарів.*)

Підведення підсумків заняття

Психолог пропонує учасникам продовжити наступні речення. Згадайте сьогоднішню роботу в гру і продовжіть наступні цитати :

- Я зрозумів...
- Мене здивувало...
- Я відчув...
- Думаю...
- Сьогодні мене роздратувало, а саме...
- Мені дуже сподобалося...

Зустріч 7

Впевненість у собі

Мета: формування впевненості у собі.

Завдання: формування здатності до безумовного прийняття себе, усвідомлення особистісних ресурсів та можливостей, опанування навичок саморегуляції, формування навичок саморозкриття та самопрезентації.

Вправа «Слухаємо себе»

Ця вправа на ауторелаксацію. Учням пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі, розслабитися й прислухатися до себе, ніби зазирнути в себе, й подумати: що кожний відчуває, який у нього настрій. Через кілька хвилин усі учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони почуваються і який у них настрій. Далі треба розділити сторінку навпіл: в одній колонці намалювати ті емоції, які їм подобаються, а в другій – ті, що не подобаються.

Вправа «Двадцять «Я»

Психолог. Як ви гадаєте, чи знаєте ви себе? Люди по-різному відповідають на це запитання, вони навіть по-різному розуміють слова «знати себе». Для одних – це означає уявляти, на що здатен, для інших – знати власні позитивні та негативні риси, для третіх – добре розбиратися у своїй душі, відчуттях і переживаннях...

За 10 хвилин дайте, будь ласка, відповідь на запитання «Хто я?», використовуючи для цього 20 слів або словосполучень. Не намагайтеся відібрати правильні чи неправильні, важливі або неважливі відповіді. Пишіть те, що спадає кожному з вас на думку. (Самостійна робота учнів.)

Найперше – подивіться, скільки слів і речень кожен із вас встиг записати. Якщо кількість відповідей не перевищує 15 – ви знаєте себе не дуже добре. Якщо ж відповідей більше – можна стверджувати, що ви знаєте себе дуже добре.

Учні за бажанням зачитують усі або найбільш суттєві, на їхню думку, визначення. Під час обговорення звернути увагу на схожість і відмінність відповідей.

Вправа «Подаруй усмішку»

Психологи варто пояснити підліткам значення усмішки у житті та самопочутті людини. Напруження м'язів не тільки відображає, а й формує поганий настрій, утому, негативні емоції. Мають бути напруженими тільки ті м'язи, що необхідні, всі інші повинні бути розслабленими. Цілком розслаблена людина стирає всі негативні емоції. Усміхайтесь! За серйозного виразу обличчя напружені 17 м'язів, в усмішці - 7. Фізіологічний сміх - це вібрація й масаж, що знімають напруження. Усмішка покращить настрій вам і навколишнім, для усмішки шукайте приводу, провокуйте усмішку.

Усі учасники групи беруться за руки і дарують один одному усмішки: кожен підліток повертається до свого сусіда праворуч або ліворуч і, побажавши йому чогось гарного, усміхається. Той у свою чергу посміхається наступному сусідові і т.д.

Вправа «Ваш настрій і побажання»

Психолог цікавиться враженнями респондентів від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Зустріч 8

Бути впевненіше (зняття напруги та тривожності)

Мета: формування впевненості у собі та зниження рівня тривожності підлітків.

Завдання: формування здатності до безумовного прийняття себе, усвідомлення власних ресурсів та можливостей, формування навичок саморозкриття та самопрезентації.

Вправа «Оле-Неше-Нешеків»

Мета: активізувати учнів, підготувати їх до подальшої роботи.

Кожен учасник по черзі питає у сусіда ліворуч: «А ви не бачили Оле-Неше-Нешикова?». Запитувати потрібно так, щоб товариш розсміявся. Якщо сусід ліворуч розсміявся, він виходить із гри, якщо ні – ставить це саме запитання наступному учасникові.

Вправа «Ланцюжок із скріпок»

Мета: налаштувати групу на роботу.

Прошу вас розділитися на команди. Учасників у кожній команді повинно бути порівну. Тепер кожна команда повинна за 5 хвилин зібрати ланцюжок із скріпок. Скріпки розкладені по всій кімнаті. Тому вам потрібно спочатку знайти їх, а потім зібрати. Вперед.

Вправа «Скарбничка почуттів-асоціацій»

Мета: підведення до теми заняття.

Зараз я пропоную вам написати на листочках, які почуття викликає у вас слово тривога? Коли ви написали, ваші листочки потрібно покласти у скарбничку, а я буду витягувати по одному і зачитувати вам. Таким чином ми зможемо створити "клінічну картину" почуття тривоги, яке переслідує кожну людину, але у різній мірі.

Обговорення на тему «Що мене тривожить»

Давайте поговоримо про те, що вас тривожить.

- Що саме вас тривожить?
- Як ви думаєте, чому виникає тривога?
- А чи можете ви самі побороти вашу тривогу?
- Якщо ні, то чому?
- Чи допомагають вам наші заняття у подоланні тривоги?

Вправа «Занедбаний сад»

Мета: релаксація.

Уявіть, що ви прогулюєтеся територією великого замку. Ви бачите високу кам'яну стіну, повиту плющем, у якій знаходяться дерев'яні двері.

Відчиніть їх та увійдіть. Ви опиняєтесь в старому занедбаному саду. Колись це був чудовий сад, але вже давно за ним ніхто не доглядає. Рослини так розрослися, усе настільки заросло травою, що не видно землі важко розрізнити стежки. Уявіть, що ви, почавши з будь-якої частини саду, просапуєте бур'яни, підрізаєте гілки, косите траву, пересаджуєте дерева, обкопуєте, поливаєте їх. Тобто робите все, щоб повернути саду колишній вигляд... Через певний час зупиніться і порівняйте ту частину саду, де ви вже попрацювали, з тією, якої ви ще не торкалися.

Обговорення

- Чи сподобалася вам вправа?
- Що ви відчували, коли уявляли собі сад?
- Який сад став після вашої роботи в ньому?

Вправа «Побудуй вежу»

Мета: зняти внутрішню напругу

Ваше завдання полягає у тому, щоб побудувати вежу із кубиків, але не звичайну, а ту, яка допоможе вам у позбавлення себе неприємних емоцій. Отже, перш ніж покласти кубик, ви повинні сказати, що вас тривожить. І так по черзі. Коли наша вежа побудована, ми всі разом повинні розвалити її, для того, щоб позбавитися всього того, що нам заважає почувати себе спокійно.

Обговорення:

- Чи сподобалася вам вправа?
- Чи важко було проговорювати свої тривоги?
- Чи стало вам краще, після проведення вправи?

Вправа «Моє життя»

Мета: сприйняття власного життєвого шляху

Я пропоную вам розповісти про своє життя п'ятьма словами. У ці п'ять слів ви повинні вмістити все те, що відбувалося, або відбувається у вашому житті.

Вправа «Сонце і дощ»

Мета: розслаблення

Я роздаю вам таблички із зображенням сонечка на одному боці і хмаринки на іншому. Ваше завдання полягає в тому, що ви почувши музику повинні показати відповідну табличку. Наприклад, якщо звучить весела мелодія, то ви показуєте сонечко, якщо сумна – хмаринку. Розпочнемо.

Обговорення:

- Чи сподобалася вам вправа?
- Як ви себе відчуваєте?

Прощання.

Психолог цікавиться враженнями школярів від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Зустріч 9 Ідеальне «Я»

Мета: формувати уявлення до саморозвитку.

Завдання: формування уявлень про власне ідеальне «Я», формування уявлень про власний потенціал та ресурс розвитку особистості, створення подальшої мотивації для роботи над собою.

Вступ. Слово психолога

Доброго дня шановні учасники психологічної студії, гості. Сьогодні ми з вами здійснимо подорож до свого «Я» та дізнаємось що таке «Я- концепція».

Я-концепція – динамічна система уявлень людини про саму себе, що включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних природних властивостей; самооцінку; суб'єктивне сприйняття, що характеризує вплив на власну особистість зовнішніх факторів. Вона формується під впливом досвіду кожного індивіда.

Я – концепція має свою структуру:

- а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших властивостей;
- б) самооцінку;
- в) суб'єктивне сприйняття особистістю чинників, які впливають на неї.

Вправа-знайомство «Мій герб»

Мета: познайомити учасників психологічної студії, розвинути навички самопрезентації, формування позитивної самооцінки.

Хід вправи: роздати кожному учаснику аркуш паперу із зображенням гербу, в якому потрібно представити своє ім'я, життєве кредо і що робить їх щасливими.

Висновок: як бачимо, тут зібралися цікаві люди, тому я дозволю собі припустити, що наша розмова буде цікавою та корисною.

Вправа «Пісочний годинник»

Мета: визначення сподівань та очікувань учасників щодо заняття.

Хід вправи: Учасники групи на стікерах пишуть свої очікування від тренінгу, групи та програми. Стікери ліплять на самий верх пісочного годинника. Після завершення заняття учасники пересувають стікери на стільки скільки очікування справдилися.

Вправа «Долонька»

Мета: стимулювання розвитку механізмів самопізнання, формування позитивної самооцінки

Хід вправи: візьміть вирізані долоньки і всередині кожної напишіть якість, яка вам подобається в самому собі. Долоньки передайте по колу, а інші учасники допишіть ті якості, які подобаються у власника долоньки. Писати необхідно тільки позитивні якості. Вони є у кожної людини, тому навіть якщо ви відразу не можете написати цю якість, придивіться уважніше до людини, будьте більш спостережливими. Постарайтеся не повторювати якості в одній долоньці. Якості повинні дійсно відповідати господареві долоньки. Листки підпишіть. Коли долоні повернуться до свого господаря, подякуйте один одному.

Обговорення: чи легко аналізувати особистість іншої людини? Чи приємно отримувати позитивні відгуки про себе?

Вправа «Промені мого Я»

Мета: формування уявлення про себе, усвідомлення своїх позитивних якостей, розвинути навички рефлексії

Хід вправи: У центрі аркуша намалуйте сонце а в ньому напишіть букву «Я». Від Центру (сонця) намалуйте лінії – промені сонця (10-15). Над кожним променем напишіть відповідь на питання, які написані ззаду.

- Які здібності у мене є?
- Які книги мені подобаються?
- Як музикальні жанри я люблю?
- Про що я мрію?
- Про що мені приємно згадувати?
- Який у мене характер?
- З яким настроєм я частіше всього прокидаюся?
- Що я вмію робити краще за всіх?
- Яке у мене хобі?
- Ким я хочу стати в майбутньому?
- Як я ставлюсь до самого себе?
- Чи є в мене людина, до якої я можу звернутись?

Висновок: Сонячна карта кожного показує, що скільки у нього можливостей, настільки він унікальний, що допомагає людині досягти успіху, знайти сили долати неприємності.

Вправа «Самодослідження»

Мета: формування уявлення про фактори, що впливають на формування самоствалення.

Хід вправи: наше самовідношення дуже багатоаспектне, але при цьому є так зване «внутрішнє око», про яке знаємо тільки ми. Воно десь глибоко і навколишні люди не можуть побачити його, дізнатися щось про нас, якщо ми самі цього не захочемо. Однак в нашому повсякденному житті ми спілкуємося з різними людьми: батьками, вчителями, друзями, однокласниками і т.д. Як ви думаєте, чи здійснюють навколишні вплив на самоствалення людини? Який вплив? Чому?

Зараз намалуйте два кола, один з яких вкладений в інший. Внутрішнє коло описує кордон навколо вашого «Я». Що він містить в собі? Намалуйте, напишіть або символічно покажіть те, що становить зміст вашого "Я". Зовнішнє, велике коло - це зовнішній світ, в якому розвивається ваше «Я». Відобразіть в цьому колі те, що має найбільший вплив на ваше "Я".

Обговорення: розкажіть, що ви намалювали. Чи у всіх однакове співвідношення внутрішніх і зовнішніх кіл? Чому? Як ви думаєте, що або хто в більшій мірі впливає на самовідношення людини? Яку роль сама людина грає в формуванні свого самовідношення?

Вправа-гра «Сліпий і поводитир»

Мета: активізувати групу, виявити внутрішні бар'єри у спілкуванні

Хід вправи: група учнів розбивається на пари «сліпий-поводир». «Сліпий» заплющує очі. Завдання «поводиря»: провести «сліпого» по будівлі, де відбувається заняття (остерігаючи «сліпого», попереджаючи про повороти, сходи і т. ін.), запропонувати відгадати різні об'єкти на шляху, запитуючи: «Що це таке?». Потім учасники міняються ролями.

У ході обговорення необхідно запитати учасників: чи не було їм лячно? чи впевнено вони почувалися? наскільки легко вони довірилися один одному? наскільки переймалися

відповідальністю за безпеку іншого? які були їхні відчуття при тактильній формі знайомства з предметами?

Обговорення з учасниками, що їм заважає бути щирими з іншими людьми? що, на їх думку, сприяє відкритості у спілкуванні з іншими людьми?

Вправа «Людина, яка приймає себе»

Мета: визначення рис та компонентів позитивної, гармонійної людини, рис людини, яка приймає себе

Хід вправи: підлітки діляться на 3 групи.

Намалюйте, будь-ласка психологічний портрет людини, яка приймає себе. Опишіть її поведінку та захоплення. Далі всі учасники отримують картки, з назвою рис характеру людини, яка приймає їх й обговорення їх (Додаток А)

Обговорення.

1. *Що було важко?*
2. *Чи вважаєте ви себе гармонійною особистістю? Чому?*

Вправа «Побажання світові»

Мета: згуртування колективу, покращення емоційного стану

Хід вправи: візьміться за кінець клубка ниток чи стрічки і скажіть: «Моє побажання цілому світові сьогодні таке...» (Це не конче має бути слово, це може бути ціле твердження, і ви можете вжити стільки слів, скільки захочете). Потім, усе ще тримаючи один кінець, киньте клубок дитині, яка стоїть навпроти вас у колі. Впіймавши його, вона має повторити ваше побажання: «Побажання (ім'я) цілому світові – А моє побажання цілому світові таке...». Далі дитина кидає клубок іншому учасникові в колі, й у такий спосіб гра триває доти, поки ви не створите павутиння всередині кола. Нагадайте учням про необхідність тримати кінець нитки, коли вони кидають клубок. (Як правило, діти впускають нитку, жбурляючи клубок, тому ваші нагадування не будуть зайвими).

Нагадайте дітям, наскільки сильнішими ми стаємо, коли виступаємо як одне ціле, на противагу ситуації, коли ми зовсім самі! Запитайте дітей, що, на їхню думку, станеться, коли хтось випустить нитку? (Дайте змогу висловитися всім охочим). Нехай діти це зроблять. Спонукайте одного учасника відпустити його нитку, потім іще одного і ще одного. Відзначте, як швидко розпадається павутиння, навіть коли хтось один не бере участі у грі або не виконує своєї функції.

Висновок: «Кожен у цьому класі важливий і сильний. Ми потребуємо спілкування, мусимо працювати всі разом, щоб покращити наш світ».

Рефлексія заняття.

Мета: підведення підсумків

Хід вправи: учасники діляться своїми враженнями про тренінг. Якщо очікування здійснились, кожен з учасників підходить до «пісочного годинника» і переставляє свій стікер у нижню частину годинника, якщо не здійснились очікування, то стікери залишаються на місці.

Зустріч 10

Психологія щасливої людини

Мета: формування мотивації до саморозвитку і самовдосконаленню.

Завдання: формування безумовного само прийняття, формування уявлень про можливі шляхи саморозвитку, усвідомлення власних особистісних ресурсів та можливостей, формування впевненості у собі.

Вправа «Чарівне привітання»

Мета: зняття емоційного напруження, позитивне налаштування на заняття

У тренера в руках «чарівна паличка», яку він зі словами привітання і побажань на сьогодні передає будь-кому із учасників. Той у кого «чарівна паличка», теж передає її зі словами привітання і побажання наступному учаснику. І так продовжується доти, доки всі учасники не привітаються між собою.

Вправа «Естафета хороших новин»

Мета: активізувати групу, покращити настрій учасників.

Психолог. Я хочу, щоб кожен з вас розповів нам про щось приємне, що сталося з ним учора (за останній час). Поки ви говорите, іграшка знаходиться у ваших руках. Коли ви закінчите розповідь, передайте естафету хороших новин, тобто киньте іграшку тому, хто сидить не дуже далеко від вас.

Вправа «Сад почуттів»

Мета: навчити управляти власним емоційним станом, та стабілізувати внутрішній стан.

Психолог. Давайте сядемо в коло і поговоримо про те, що для вас є складним і що відбувається, коли ви відчуваєте напругу. У вас болить голова або живіт? Чи ви не можете зосередитися й робите багато помилок?

Чи думали ви про те, що викликає у вас напруження, призводить до стресу? Подумайте про це хвилинку в тиші. Тепер говоритиме хтось із вас.

Спочатку нехай кожен учасник розповість про свою стресову ситуацію, а ведучий записує на дошці список різних можливих ситуацій.

А тепер, сядьте зручно і заплющте очі. Я хочу показати вам, як у складній ситуації можна поповнити запас внутрішнього спокою. Тричі глибоко вдихніть і уважно слухайте мій голос.

Уяви собі. Що ти йдеш по саду, яким багато років не ступала людська нога, і тобі слід потурбуватися про цей сад, навести в ньому порядок. Ти береш легенькі граблі та інші необхідні інструменти. Ти зрізуєш старі гілки, що загороджують світло іншим рослинкам. Ти робиш усе необхідне для того, щоб у саду знову було красиво і ним можна було любоватися. Потім ти висаджуєш нові рослини, квіти.

Тепер сад виглядає дуже красиво. Всюди квіти.

Ти чуєш чудові звуки, спів пташок, шум далекого водоспаду (грає супроводжуюча музика).

Усе навколо наповнене сильним запахом смолистим ароматом сосни, запахом трави. Ось у повітрі запахло димом: десь поблизу розвели вогнище, щоб приготувати їжу.

Уяви собі всю цю смакоту і солодощі – твій улюблений десерт. Тобі настільки цікаво, що ти йдеш до цього вогнища... і знаходиш щедро сервірований стіл.

Хтось подарував тобі всю цю радість! Ти сідаєш за стіл і насолоджуєшся їжею. Сидиш ти при цьому на великому пеньку, який був колись частиною велетенського дерева.

Ти проводиш рукою по корі й відчуваєш, стільки сили було в цьому дереві.

У саду ти міг би провести ще багато часу. За роботу, яку ти тут зробив, ти отримаєш винагороду. Внутрішній голос говорить, що ти можеш повернутися в цей чудовий сад будь-

коли, щойно захочеш відпочити або знайти спокій. Цей сад цвіте у твоїй власній уяві, теж сповненій життя і світла, як і в цьому саду.

Тепер глибоко вдихни і попрощатися з садом. Ти знаєш, що завжди можеш туди повернутися.

А тепер потягніться й розплюште очі. Візьміть аркуш паперу і намалюйте кожен свій сад.

Вправа «Подарунок, який неможливо купити»

Мета: допомогти учням замислитися над тим, як вони своїми вчинками можуть допомагати іншим.

Психолог. Ось і все. Сьогодні це останнє заняття. Впродовж усього періоду ми мали можливість не тільки повчитися, попрацювати, а й поспілкуватися між собою. А для того, щоб кожен із вас пам'ятав наш тренінг, я пропоную кожному учасникові підготувати подарунок. Усі подарунки ми готуватимемо самі – побажання чи малюнок.

Вправа Малюнок «Я – в минулому. Я – зараз»

Мета: усвідомлення змін, які відбулися після проходження курсу занять

Хід вправи. Учасникам пропонується намалювати на двох різних аркушах паперу малюнки: «Я – в минулому», «Я – зараз». Після закінчення вправи відбувається обговорення:

- Чи відрізняються малюнки? Чим?
- Які кольори переважають у малюванні? Чому?
- Чи задоволений ти своїм теперішнім станом? *Обговорення.*

Вправа «Австралійський дощ»

Мета: активізувати учасників тренінгу, підтримати позитивну атмосферу в групі.

Учасники стають у коло й повторюють за тренером рухи, якими зображають як іде дощ:

- подув вітерець – учасники труть долонями;
- почав накрапати дощ – клацають пальцями;
- дощ перейшов у град – доторкаються кілька разів до ніг;
- спалахнула блискавка – широко розривають долоні;
- вдарив грім – плескають у долоні;
- все закінчилось, і на небі з'явилася веселка – піднімають руки догори.

Ведучий пропонує учасникам тренінгу висловити свої очікування від занять.

Вправа «Підбиття підсумків»

Мета: отримання зворотного зв'язку, підбиття підсумків тренінгу

Обладнання: анкета для кожного учасника

Зараз вам потрібно заповнити анкету із незавершеними реченнями, а після цього презентувати її за бажанням.